

2022

11 DECEMBER

№6

ARCHEOLOGIA
არქეოლოგია

ARCHEOLOGIA

Scientific Research Journal of the A. Apakidze Institute
of Archaeology of the European University

FUNERARY CUSTOMS IN THE KINGDOM OF KARTLI IN THE ANTIQUE-EARLY MEDIEVAL PERIOD

PART I

Temur Bibiluri,

Archaeologist; Chief Curator of Museum Collections at the Apolon Kutateladze Tbilisi State Academy of Arts

ABSTRACT

This paper is devoted to the study of the cult of the dead, and of the process from death to burial, in the Kingdom of Kartli (Iberia) in the Antique and Early Medieval periods; it is the first part of a series of separate articles. The introduction presents the general historical background of the subject, from the fall of the Kingdom of Colchis to the formation of the Kingdom of Kartli, and from the pagan pantheon to the establishment of Christianity. In examining the subject, attention is focused on the significance of funerary monuments, whose analysis is essential for drawing objective conclusions in the study of the ethnocultural processes and the pre-Christian ritual in the Kingdom of Kartli. Accordingly, the article emphasizes the archaeologically attested types of burial, the position and orientation of the deceased, grave goods, and, more generally, the elements associated with the honouring and burial of the dead.

The second part of the paper is devoted to a critical review and clarification of the Georgian terminology relating to the burial of the dead (burial rite, interment rite, and individual, paired, family, and multiple burials).

The material studied demonstrates that the funerary monuments of the Kingdom of Kartli reflect a consistent development of beliefs and ritual practices connected with the cult of the dead during the transition from paganism to Christianity. The critical revision of the terminology of the burial rite, in turn, lays the groundwork for further, more detailed, and methodologically more robust research, which will be continued in the subsequent articles of the series.

Keywords: Antique period, Early Middle Ages, grave, burial rite, grave goods.

ISSN 2960-9704

This work, “Funerary Customs in the Kingdom of Kartli in the Antique-Early Medieval Period”, is an attempt to study the cult of the deceased, including the process from an individual’s death through burial. It will be published as a series of separate studies in the scholarly journal “Archaeology” of the Academician Andria Apakidze Institute of Archaeology.

The first, introductory, part of the work is devoted to: 1. a general overview of the issue; 2. an attempt to define and establish the concepts connected with the honoring and burial of the deceased.

1. General overview of the subject. The period from the 4th-3rd centuries BC to the 4th century AD represents one of the most significant segments in the history of Georgia. It was precisely at the turn of the 4th-3rd centuries BC that the decline and fall of the Kingdom of Colchis occurred, followed by its unification with the newly formed Kingdom of Kartli; the political (and not only political) center of the unified Georgian polity shifted northward, into inner Kartli, specifically to the confluence of the Mtkvari (Kura) and Aragvi rivers, where a new kingdom was formed; the process of urbanization began and somewhat later intensified; the formation of the pagan pantheon of the indigenous Georgian population and, correspondingly, the consolidation of religious beliefs and conceptions into a unified, coherent system was completed; and, as a result of contact with the outside world, this system was enriched and diversified.

The culmination of this whole lengthy and multifaceted process was the arrival of Christianity, its proclamation as the state religion, and, after a rather long and difficult path, its establishment among the broad masses of the population.

Clearly, the events enumerated above originated and developed within the fabric of the Georgian tribes themselves, and were conditioned, on the one hand, by the ethno-psychology and ethnic culture of the population, and, on the other, by influences arriving from the outside world through various channels.

It was precisely these influences that created the situation in the country which Leonti Mroveli conveyed in his well-known phrase: “six languages were spoken in Kartli...”. I will address this passage, as well as other examples drawn from national and foreign-language narrative and documentary written sources, in the appropriate place.

Ethnic culture belongs to that category of concepts which, because of its seemingly straightforward content, appears very easy to read, yet to this day contains a whole array of unknowns that remain wholly undecided or are difficult to resolve.

Yet without a thorough, comprehensive analysis of the culture and general way of life (*modus vivendi*) of both the indigenous population and the various ethnic groups that arrived in the country at different times and in different circumstances, it is impossible to explain, even approximately, any given historical event or the processes taking place in the life of a society. It is impossible, and, as a rule, reasoning built on the analysis of any single aspect of the life (the past) of an ethnos – let alone of the entire population of a country – taken out of context leads to erroneous conclusions. That is, when studying even a particular segment of the life of a society, the methodological foundation must be that definition of culture which encompasses every sphere of human life, both material and spiritual [Sapir E. 1993:466].

For the study of the ethnocultural processes taking place in the Kingdom of Kartli during the period under consideration, decisive importance attaches to archaeological material, particularly funerary monuments.

Specifically, a complete analysis of the types of burials, the burial rite, the material goods, and other elements connected with the complex, together with a correlation of the results obtained with data from other categories of sources, provides a new key for studying the socio-economic, political, and spiritual life of the population of the Kingdom of Kartli.

The ritual connected with the honoring and burial of the deceased is determined by several parameters. Among these, religious beliefs and conceptions are primary and regulatory. But conclusions drawn on their basis alone cannot fully reflect an objective picture.

In determining the ritual under consideration, many other aspects must also be taken into account – in

particular, the social standing of the deceased, their material circumstances, and the vestiges and fashions that existed at a given time within a given society and within a particular social stratum of that society, and so on.

There is another important issue. Unlike those constituent elements of the ritual that are well attested in closed complexes, other aspects have not survived to our day in full. Accordingly, a more or less objective reconstruction of the religious and ethical-moral code of earlier epochs becomes possible only through the comprehensive study of every type of historical source and their mutual correlation.

The customs connected with the cult of the deceased are determined, over the course of centuries, by the religious beliefs and conceptions formed and established within the fabric of a given ethnic culture.

Over time, the beliefs and conceptions connected with the cult of the deceased underwent change and were enriched with ever-new elements.

Unlike closed complexes, in which the various segments of this ritual are well attested, pre-Christian religious beliefs and conceptions have, in most cases, survived only quite fragmentarily in written sources and in popular consciousness. This is especially evident when comparing pre-Christian data preserved in Georgian and foreign-language (Ancient Egyptian, Akkadian-Sumerian, Greco-Roman) narrative and documentary written sources.

For precisely this reason, in the study of the customs connected with the cult of the deceased in the pre-Christian epochs – in ethnic cultures generally, and to an even greater degree on the territory of Georgia – decisive importance is attached to archaeological monuments. This is due, on the one hand, as I have said, to the relative scarcity of other kinds of sources and, I would not be wrong to say, to their incomplete study; and, on the other hand, to the greater documentary value and reliability of archaeological sources – provided, of course, that they are correctly recorded and subsequently properly interpreted.

And yet, a more or less objective reconstruction of the principal features of the religious and ethical-moral code of earlier epochs becomes possible only through the comprehensive study of every type of historical source and their mutual correlation.

The honoring and burial of the deceased is a multi-component and rather complex process, of which three elements are archaeologically attested: 1. the type of grave; 2. the position and orientation of the deceased – that is, in my own classification, the burial rite proper (discussed below); and 3. the grave goods – the material objects included in the complex; more rarely, an epitaph erected over the grave or the remains of a commemorative feast [Binford L.S. 1971:21-23].

To determine the ethnic, religious, and social affiliation of the deceased, as well as their material circumstances, it is necessary, in addition to the points listed above, to establish the chronological framework of the cemetery and the time at which the grave was made – and, naturally, to take the specific historical situation into account.

Failure to take even one of these elements into account, or an incomplete study of it, will inevitably lead to incorrect conclusions.

A funerary complex, and even more so a cemetery, offers a unique opportunity to reconstruct, with maximal objectivity, not only questions of the economic and political life and social stratification of a given society, but also the ethnic composition of the individual communities making up that society and various aspects of its religious life.

To achieve these results, I repeat, it is necessary to record, study, and reconstruct the cult of the deceased, their burial, and subsequent practices with the greatest possible precision.

Unfortunately, the state of the recording of funerary monuments (at least to judge by published material) is, in a number of cases, far from satisfactory.

Because of all this, we have lost, and continue to lose, a great deal of interesting and noteworthy information, and, correspondingly, the conclusions drawn are incomplete and lack objectivity.

To illustrate this point, I will cite the following example.

Among the elements making up the customs connected with the cult of the deceased, the material goods are the most rapidly changing over time. At the same time, it is precisely the material goods that are given priority in the study of the deceased's ethnic, religious, social, or other characteristics. However, in itself, and without taking into account the other components of the complex, the grave inventory alone cannot serve as a determining factor in the study of the questions listed above.

Examining the grave inventory in isolation from the settlement (if any), from the cemetery located at that settlement and the position within that cemetery of the complex under study, from the type of grave, the burial rite, and its date, and without taking into account the issues mentioned above, presents an incomplete and, most regrettably, an incorrect picture of the past.

In itself, the grave inventory is the component through which a direct connection is established between the deceased and their material and social standing. In a number of cases, the material goods also provide certain information about the religious affiliation of the deceased. However, by studying the grave inventory alone – I repeat – without taking other data into account (for example, material originating from settlements), it is impossible to arrive at sound, objective conclusions in the study of the history of religion, or, again, of questions of social stratification or ethnic affiliation.

Without taking all of the above circumstances into account, it is difficult to judge when the grave inventory reflects only the material means of the deceased, and when it reflects their social status or religious affiliation.

For the sake of illustration, I will briefly touch upon two very interesting groups of objects that have been repeatedly discussed and analyzed.

1. Among the diverse and numerous metalworking monuments of the Late Bronze–Early Iron Age in Georgia and Transcaucasia generally, bronze belts stand out on many counts; the number found, since the date of their discovery (Fr. Bayern, the Samtavro field, 1872), has exceeded forty in Georgia alone.

The study of the belts found in Georgia has, for the most part, been carried out in isolation, detached from the funerary complexes. Almost no researcher engaged in the study of bronze belts has examined the find-spot and cemetery, or the funerary complex (the sex of the deceased, the grave inventory), in which a given belt was found.

Accordingly, conclusions were drawn solely on the basis of an artistic-stylistic analysis of the object under study and other items similar to it in terms of decoration. Conclusions reached by such means are, in a number of cases, at variance with the actual situation.

Bronze belts, in historical Greater Mtskheta and the surrounding sites (Narekvavi, Tserovani, Nabaghrebi), have been found exclusively in the graves of men, some of whom, at least, unquestionably stood out by their social status. In confirmation of this, one may point to the fact that, in this category of graves, together with the belts, ceramic vessels, jewelry, and – most importantly – weapons of war are found in markedly large quantities. In several graves of the same category, insignia of authority have also been attested (standards, mace-heads, etc.) [Bibiluri T. 2021:174].

The same may be said of the openwork bronze buckles, which, from closed complexes, have been found only in women's graves; moreover, part of the accompanying inventory, in which items of specifically cultic purpose stand out in number, draws attention [Bibiluri T. 2001:9,10].

This circumstance, I believe, offers a temptation to carry out a fresh study of these most important monuments of Late Bronze–Early Iron Age and Late Roman-period metalworking from a new angle. I am convinced that the results of such a study would provide not only different but also rather interesting additional information.

There is one more, very important issue that must necessarily be addressed. In the study of a funerary complex, almost every object it contains is subjected to scrupulous analysis (which is entirely natural); however, with rare exceptions, such an important element of the burial rite as the orientation of the grave's long axis and of the remains laid within it has, save for one or two exceptions, never become the subject of atten-

tion [Ramishvili R. 1979:58; idem 1983:112; Nadiradze J. 1975:76; Bibiluri T. 1983; idem 1998; Chikhladze V. 2015:161-165].

What is more, very often the orientation is not even properly recorded. The measurement of the orientation of the grave and of the deceased with due precision is almost entirely neglected.

I could list dozens of works published over various years in which the only thing said about orientation is that “the orientation does not follow any particular regularity”, or “burials in the cemetery were made in any direction whatsoever”. Moreover, there are publications in which orientation is not mentioned at all, or in which only the alignment of the grave’s construction is given, and so on. The number of such works is so great that listing them would serve no purpose.

Yet, through the precise recording of the axis (orientation) of the grave’s placement, taking into account palaeoastronomical, astronomical, and other data, it is possible to obtain a good deal of noteworthy information – among other things, to establish the time of year at which a particular grave was made [Farmakovskiy B.V. 1901:17; Gumel Ya.I. 1936:214; Bibiluri T. 1983:40-42].

In 1976-1979, while working as part of the Samtavro detachment (headed by Mr. Giorgi Manjgaladze) of the permanent archaeological expedition to Mtskheta of the Center for Archaeological Research (headed by Academician Andria Apakidze), I had the opportunity to measure, to a precision of degrees and, in a number of cases, minutes, 90 graves in the northern sector of the urban cemetery of Greater Mtskheta (the Samtavro field) – predominantly stone-cist and tile-graves – of which 50 graves had been laid out with a deviation southward from the main east–west axis. These graves were accordingly made in winter.

Because of the scarcity of material, it is difficult to draw far-reaching conclusions; nevertheless, it was unquestionably confirmed that the mortality rate during the winter period was considerably higher than in other periods of the year [Bibiluri T. 1983:42].

The analysis of other data recorded in the course of studying a funerary complex is also of great importance. Here are a few examples:

1. Through the study of the sex and age of those buried in the northern sector of the urban cemetery of Greater Mtskheta, and by comparing the data obtained with data from other chronological groups, it emerged that the life expectancy of the inhabitants of Greater Mtskheta and its environs increased, in the Late Antique period, by 10-15 years compared with earlier periods [ibid.].
2. A further example. In the tile-graves studied to date on the territory of the Kingdom of Kartli, in the performance of the ritual connected with the cult of Charon (placing a coin in the mouth or hand), a Parthian coin was never once used.
3. The study of the cemeteries of the Hellenistic-Late Roman period of the Kingdom of Kartli reveals that, in burial, the legal standing of women and men did not differ greatly. In any case, in the graves of the Kingdom of Kartli of this period, the grave inventory of women and men was nearly uniform. The only difference lies between the character of the clothing or jewelry characteristic of one sex or the other, and in the diversity, quality, and quantity of the grave goods among representatives of different social strata. However, I repeat, women and men belonging to the same social stratum were, in fact, furnished with grave goods of essentially the same composition and quantity.

I believe that equally interesting and noteworthy information could be obtained in the study of cemeteries of any epoch and region, given a maximally thorough and precise recording.

Among the customs connected with the cult of the deceased, one of the most stable components over time is the position and orientation of the deceased’s body in the grave. Before the spread of Christianity and, later, of Islam, it was above all these two components that determined the ethnic and religious affiliation, social status, and material means of the deceased. Both of these components were shaped and strictly determined in accordance with the religious and other codes formed and codified within the fabric of a given ethnic culture.

A thorough analysis of cemeteries, of the types of graves, of the burial customs, and of the material goods

attested in the complexes, together with a correlation of the results obtained with data from other categories of sources, provides a new key for the study of the ethnic, socio-economic, political and, again, spiritual life of the population of Georgia, from the early Antique-Hellenistic period until the arrival and establishment of Christianity.

2. On the question of defining the concepts connected with the burial of the deceased.

The Georgian language recognizes a number of concepts connected with the cult of the deceased, each of which, over time, acquires a particular meaning. These include: “damarkhva”, “dapvla”, “dakrdzalva” (“interment”, “burial”, “entombment”); “samarkhi”, “sakrdzalavi” (“grave”, “burial place”), and others.

These concepts were examined in thorough detail by the ethnographer Stepane Menteshashvili in his short but, in many respects, interesting article “On the Terminology of the Burial of the Dead and of Burial Places” [Menteshashvili S. 1944:163-176]. This study, written nearly 80 years ago, remains to this day the only fully-fledged treatment of the subject in the field of Georgian archaeological research.

Some of the concepts studied by the late researcher Stepane Menteshashvili (e.g., “samare”, “samarovani”, “dakrdzalva”, “akldama” / “interment”, “cemetery”, “entombment”, “sepulcher”) have become firmly established in Georgian archaeological (and not only archaeological) literature. Others still require further study and clarification.

Unfortunately, since the publication of Mr. Stepane Menteshashvili’s article, these highly important issues have scarcely become a subject of study among Georgian researchers. Individual studies devoted to particular archaeological (not only funerary) concepts have not substantially altered the situation [Apakidze A. 1966:7-11; Mindiashvili G. 1980:175-186; Bibiluri T. 1983:9-12, 25-29].

Besides the concepts mentioned above, the Georgian language preserves a number of other words capable of enriching and bringing greater clarity to questions connected with the death and burial of the deceased.

In particular, among the concepts requiring clarification are “dakrdzalvis tsesi” (“burial rite”) or “damarkhvis tsesi” (“interment rite”), which are used interchangeably with the terms accepted in the English, German and Russian – language specialist literature (“Mortuary Practices” and “Burial ritual”; “Bestattungsritual” – “Rituale zur Bestattung” and “Bestattungsmethode”; «Погребальный обряд»/«Порпебальный обряд», «Sposob zakhoroneniya»/«Способ захоронения»); however, in terms of content, there is a considerable difference between these attested concepts (particularly in relation to the English “Mortuary Practices”).

The English “Burial ritual,” the German “Bestattungsmethode,” and the Russian «Sposob zakhoroneniya» denote the laying to rest, in a previously prepared grave, of the remains of a deceased person who has already been fully prepared in advance.

“Mortuary Practices,” “Bestattungsritual,” and «Погребальный обряд», on the other hand, encompass every stage connected with the cult of the deceased – the performance of the rites preparatory to burial (washing, dressing, and so on), the construction and preparation of the grave structure, the position and orientation of the deceased, and the grave inventory.

Different specialists use somewhat different terminology and sequencing. Particularly interesting is the scheme of the American researcher Prof. Lewis Binford, one of the founders of processual archaeology, which comprises the following actions: 1. preparation of the body; 2. treatment of the body; 3. placement of the deceased; 4. construction of the grave; 5. orientation and position of the grave; 6. composition of the grave goods; 8. quantity of the grave goods [Binford L.S. 1971:22].

According to the scheme of Doctor of Historical Sciences Vadim Masson, a study must take into account ethnic, social, and ideological aspects, on which “Mortuary Practices” – «Погребальный обряд» – is founded; in archaeological practice these, in turn, consist of three segments: 1. grave goods; 2. “Burial ritual” – «Sposob zakhoroneniya»; 3. construction of the grave [Masson V.M. 1976:150; fig. in text 17]. According to Christian dogma as well, the honoring and burial of the deceased consisted of five, albeit different, stages: 1. the rite of preparing the body, performed before burial; 2. the rite performed on the way to the church or the place of

burial; 3. the rites performed immediately before burial; 4. the act of burial itself; 5. the rites performed after burial.

The Old Georgian language recognizes every one of the elements connected with the cult of the deceased mentioned above. They are well differentiated in literary monuments. For example, I will cite the 5th-century hagiographic monument “The Martyrdom of the Holy Queen Shushanik,” in which the entire process, from death to burial, is set down with stenographic precision: the blessed Bishop Ioane brought the holy and precious shroud to wrap her in; together with others they raised up her much-worn body, washed it, and clothed it in that cloth (compare: “and they took the body of Jesus and wrapped it in linen cloths with the spices, as was the burial custom of the Jews” [John 19:40]) ... and then the two bishops – Ioane and Apots – together with the whole congregation, with spiritual psalmody and lit tapers and fragrant incense, raised up the precious bones and brought them out into the holy church ... and they laid to rest the holy and glorious, honored relics of Saint Shushanik in the place prepared for them [Iakob Khutsesi. 1987:242,243].

The cited passage sets out the complete ritual from the death of the deceased through burial: namely, the preparation of the body for burial (“... swiftly brought ... the holy and precious shroud to wrap her in. And together with others we raised up her much-worn body ... and washed it ... and clothed it in that cloth ...”); the transfer to the church and the performance of the rite preceding burial (“and then the two bishops – Ioane and Apots-, together with the whole congregation, with spiritual psalmody and lit tapers and fragrant incense, raised up the precious bones and brought them out into the holy church”); the preparation of the grave and the burial of the remains (“we laid to rest the holy and glorious, honored relics of Saint Shushanik in the place prepared for them”).

Equally important for this question are the accounts found in the works of the Georgian historians Vakhushti Batonishvili and Teimuraz Batonishvili.

“They would bury the dead with all their garments, weapons, and jewelry” [Batonishvili Vakhushti. 1973:24].

Teimuraz Batonishvili provides further detail on this account of Vakhushti’s: the mourners “... would place in the mouths of dead men gold and silver coins together with their brave men’s jewelry and weapons, and of women, women’s jewelry, and thus would give them honorable burial (dapvla/burial, damarkhva/interment – T.B.) in the earth” [Batonishvili Teimuraz. 1848:51].

Both works fully convey one particular aspect of the ritual connected with the burial of the deceased in pre-Christian Georgia.

As we have seen, Georgian national tradition recognized not only the process connected with the cult of the deceased, but also distinguished the pagan burial rite from the Christian one [Bibiluri T. 1983:11].

The cited passages also clearly show that the concepts “dakrdzalva” – “damarkhva” denote the laying to rest, in a previously prepared grave, of remains that have been fully prepared in advance in accordance with the customs prevailing at a given time [ibid.].

Thus, “dakrdzalvis tsesi” (“burial rite”) corresponds entirely to the English “Burial ritual,” the German “Bestattungsmethode,” and the Russian «Sposob zakhroneniya». Accordingly, it would be incorrect to use this term in a broader sense, adding to it those elements connected with the cult of the deceased that go beyond the position, orientation, and accompanying goods of a deceased person laid to rest in a previously prepared grave.

The monuments of Old Georgian literature have also preserved for us one further concept, which fully reflects the entire cycle connected with the cult of the deceased and corresponds precisely to the English “Mortuary Practices,” the German “Bestattungsritual,” and the Russian «Pogrebalny obryad».

This is “**samkvdro tsesi**” (“the rite of death”), found in Basil of Zarzma’s “Life of Serapion of Zarzma”: with fitting chant, an abundance of candles, and fragrant incense they anointed him and laid him in the grave, which he himself had prepared to the east of the sanctuary ... and thus they completed **the rite of death** [Zarzmeli Basil, 1978:118; KM.1. 1987:674, 675] (emphasis mine – T.B.).

That the concept “**tsesi samkvdroi**” (“**samkvdro tsesi**”) fully reflects the entire ritual of honoring the de-

ceased is clearly evident from the cited passage. “Samkvdro tsesi” denotes both mourning and lamentation, and the preparation of the deceased’s remains and their burial in a previously prepared grave.

“Samkvdro tsesi” is a universal concept, equally applicable to the customs conditioned by any religious code, and it may be used in both archaeological and ethnographic research.

I will now turn to a further group of concepts connected with the funerary rite that are widely used in the archaeological literature. Among these are “individual grave,” “paired grave,” “family grave,” “kin grave” (or “clan grave”), and “collective grave.” Very often the concepts in question fail to reflect the actual situation and, on the contrary, distort the objective picture. Accordingly, each of the terms named here requires clarification, and in some cases, replacement by a new concept.

I will examine each concept in turn, drawing on appropriate examples.

1. The individual grave.

In the literature devoted to funerary monuments, the most firmly established and most frequently used concepts are “individual grave” and “individual burial”: “in the earlier pit-graves only a single deceased individual is buried, which is why such graves are called individual graves” [Archaeology of Georgia. 1959] (emphasis mine – T.B.). “The majority of pit-graves, as we can confirm from their descriptions, are individual, i.e., intended for a single person” [Kalandadze Al. 1980:24]; “...all the graves of the Satvlistskali cemetery ... are individual...” [Pitskhelauri K. 1973:61], and so on.

We rarely encounter a variant of this term; for example, Academician Levan Chilashvili used “single burial” interchangeably with “individual burial” (“pit-graves are found predominantly with single burial...”) [Chilashvili L. 1964].

In reality, the concept “individual grave” does not always denote the burial of a single individual. A grave may contain two or more deceased individuals, yet still be considered “individual,” that is, made for a single deceased person.

For example, in one of the mound-graves excavated near Lake Sevan in Armenia, thirteen individuals were laid to rest around a single deceased person, considered to have been sacrificed as captives or slaves for the principal deceased [Piotrovsky B. 1949:58]. The point under discussion is illustrated still more clearly in three kurgans excavated near the village of Akhmakh (Nagorno-Karabakh, Azerbaijan), where, alongside a deceased individual buried in a supine, extended position, sacrificed persons placed in a seated position had been interred with them (Grave N1 – three; Grave N2 – two; Grave N3 – eight individuals). The study of the skeletons revealed that the principal deceased differed, in a number of anthropological features, from the accompanying individuals [ibid.; cf. Tushishvili N. 1971:75,76].

A similar fact has been confirmed in Georgia at the Late Bronze Age cemetery of Madnistskali. The excavator of the monument, Candidate of Historical Sciences Nikoloz Tushishvili, wrote that, on the covering slab of the principal grave of Mound II, “there lie two graves directly connected with it. Of these, the second grave draws particular attention, in which river pebbles were scattered over a sharply flexed skeleton, creating the complete impression that the deceased had been stoned. It is noteworthy that in this instance we are dealing with the custom of sacrificing a slave or a captive, or of a servant accompanying a distinguished person into the “afterlife” [Lordkipanidze Ot. 1972:74].

A similar situation was confirmed in the kurgans excavated on the Alazani plain. In Kurgan N1, several deceased individuals were found. The excavator of the monument, Shio Dedabrishvili, considered that Kurgan No. 1 had been intended for one deceased individual, while the rest represented sacrificed persons [Dedabrishvili Sh. 1979:22–24].

The so-called “warrior’s grave” (N9) was excavated at the site of ancient Vani, in which “...several skeletons were found. In its central part was buried the principal deceased (emphasis mine – T.B.), who, judging by the grave goods, must have been a distinguished warrior”.

“In the southern part of the grave-pit, at the feet of the principal deceased, some ten centimeters higher

up, two more skeletons (of a woman and a man) were found ... the second skeleton lay upon the skeleton of a dog" [Lordkipanidze Ot. 1972:203].

In 1884, A. Bobrinsky excavated a kurgan on the left bank of the river Tiasmyn, in whose central position lay the principal deceased – a woman – with a man at her feet [Bobrinsky A. 1901]. As O. Ganina quite rightly concluded: "the meager grave goods and the position of the deceased testify that this was a servant-slave, sent to accompany her mistress into the afterlife" [Ganina O. 1960:167].

The examples cited show that all of these graves were made for a single deceased individual, while all the remaining deceased individuals represent sacrificed persons – that is, one of the constituent elements of a given "samkvdro tsesi" (death rite).

Accordingly, the complexes discussed should be regarded not as paired, family, or collective graves (these terms are discussed below), but as individual graves. In full, this category of burial place may be called **"an individual grave with human sacrifice(s)"**.

Thus, an individual grave is a burial structure intended for a single deceased person. However, at a certain stage in the development of society, individuals sacrificed for the purpose were also interred in an individual grave alongside the principal deceased (that is, the person for whom the grave was actually built). In this case, the grave remains, nonetheless, individual [on human sacrifice for the deceased, see Bichurin N.Ya., Kovalevsky A.P. 1956:147; Rashid ad-Din. 1960:19].

"The paired grave" (paired burial, twin burial – Zwillingsbestattung, paarweise Bestattung – parnoye pogrebeniye, parnoye zakhoroneniye).

Here, too, there is no unanimity among researchers regarding the use of this term. It has become an incorrect tradition to apply the concept of "paired grave" to every case in which a burial place was used to honor, in general, two deceased individuals – for example, a mother and child, a father and child, two men, two women, or two children.

I am reviewing some examples. In individual graves of this cemetery (Neron-Deresi – T.B.), there are also cases of paired burial (emphasis mine – T.B.) (for instance, of a woman and a girl of about ten years of age).

"...it was the grave of adults (N5,6). In them, besides the bones of the principal deceased, several fragments of human bone were found that did not belong to the first individual, indicating secondary use of the stone cist" [Sinauridze M. 1977:185].

The concept "principal deceased" is entirely out of place here, since "principal deceased" denotes the person for whose honor a given grave was specifically built (made). Moreover, if a principal deceased exists, the remains of the individual(s) sacrificed "for the principal deceased" ought to be found alongside them.

In the case under discussion, this circumstance is not apparent; on the contrary, the person for whom the grave was actually made appears to have been pushed aside and crowded out at the time of the second burial (according to the author, at the time of the first, i.e., principal, burial). In connection with the concept under discussion, I would note that, in the Georgian reality of this period (5th-6th centuries AD), it is, generally speaking, impossible to speak of a "principal deceased". I do not think this should be a matter of dispute.

Instances of the incorrect use of this concept are also found in the foreign-language literature. Russian archaeologists, for instance, not infrequently use this term («parnoye zakhoroneniye») in cases involving the burial of two children, two women, and so on.

Thus, for example, I. Marchenko regarded as "paired" every grave in which a skull and a child were buried together [Marchenko I. 1957]. O. Ganina, for her part, regarded as "paired" every grave in which two, four, or more deceased individuals were recorded [Ganina O. 1960].

Further examples could be multiplied, but those already cited suffice to clarify the essence of the matter. One thing is beyond doubt: all such graves belong to other groups, which I shall discuss below.

The family grave. This is a concept that is used comparatively rarely in the Georgian archaeological literature. A certain preference is given to another, in my view rather awkward, expression – "collective grave". I will

address this latter term below; here, I return to the concept of the “family grave”.

The concept “family grave” denotes the burial, in a single grave, of members of a particular family. It may be the burial place of a mother and child, which in our literature is not infrequently, and incorrectly, referred to as a paired grave; or the laying to rest of spouses in a single grave. For greater precision with regard to such graves, it is preferable to use the concept “paired grave”, discussed above; family graves also include the burial of parents together with children.

At the urban cemetery of Greater Mtskheta (the Samtavro field), several graves have been studied at various times which were unquestionably intended for two deceased individuals, but in which only a single set of remains was recorded. In every such case, the individual buried was a woman. I believe there can be no doubt as to their belonging to family graves.

At the same cemetery, we excavated a tile-grave (N605), in which we recorded the remains of two adults, a woman and a man. Of these, the bones of one had been carefully gathered into one corner of the grave, with the skull placed on top, and all of the objects intended for both deceased individuals had been arranged for that individual. This was, without any doubt, a family grave.

The multi-person grave. Let us examine one further concept, which I mentioned only just now. This is the “collective grave” – a concept that was, and still is, used in works devoted to funerary monuments.

I will cite only a few instances. “The majority of pit-graves are individual, but there are also collective graves” [Kalandadze Al. 1980:24]; “...the rest represented collective graves” [Chilashvili L. 1964:68]; “...often these graves are collective...” [Pitskhelauri K. 1973:77].

This term, which has become so firmly established in the scholarly literature, like many others, entered our usage from the Russian language («**Kollektivnoye pogrebeniye**»); however, in connection with the death rite, the concept “collective” is also used in the English-language scholarly literature [Skeates R. and others. 2021:382]. I believe that the concept “collective” is not, after all, a particularly apt one in relation to the death rite – all the more so since the Georgian language possesses a concept, rich in content and fully corresponding to the matter under discussion, namely “samravalkatso” (“of many people”).

The concept “samravalkatso” has been preserved for us in the Georgian language through the biblical texts translated into Georgian: “he saw thy ways in the place of the multitude, and knew what thou hadst done” [Jeremiah the Prophet. 2:23].

“and thou shalt go out to the place of the multitude of the sons of the children of the people, which is before the gate of the Harsith gate, and thou shalt read there all the words which I have spoken unto thee. (+ 19,2 Jerem. ZAa) burial place, sepulcher/ak(a)Idama ZA.

“Therefore, behold, the days come, saith the Lord, that this place shall no more be called Tophet, nor the place of the multitude, the son of Hinnom, but the place of the multitude of slaughter” [Jeremiah. 2:23].

“And it shall come to pass in that day, that I will give unto Gog a place of renown, a grave in Israel, a place of the multitude of those who come from the east of the sea; and they shall stop the noses of the passers-by; and there shall they bury Gog and all his multitude, and it shall be called the valley of the multitude of Gog” [Ezek. 39:11].

Sulkhan-Saba Orbeliani likewise draws on the corresponding examples from the biblical texts translated into Georgian in explaining the concept “samravalkatso”: “samravalkatso (+ 19,2 Jerem. ZAa), burial place, sepulcher/ak(a)Idama ZA. burial place (Ezek. 39:11) B. tomb of bones, or ravine C” [1993:40].

Both the biblical texts translated into Georgian and Sulkhan-Saba Orbeliani’s work show that “samravalkatso” is a universal concept (a “multitude” valley, village, grave), by which a foreign term may fully be replaced.

This concept has also been recorded in connection with graves in an online dictionary of architecture: “samravalkatso-kurgan; a fortified grave enclosed by a rampart, comprising several tombs.”

In 1979, the Tsilkani detachment (headed by Vakhtang Nikolaishvili) of the permanent archaeological expedition to Mtskheta (headed by Academician Andria Apakidze) studied Late Antique–Early Medieval monu-

ments (the remains of a settlement, a church, and a cemetery) in the village of Tsilkani, among which a well-built tomb of dressed stone stood out on many counts.

“In the tomb, eight deceased individuals were found laid to rest – all men. Seven of the deceased were buried, in Christian fashion, on funerary biers and in the space between them – supine, extended, with the head to the west. One deceased individual, however, was buried in the floor of the tomb, at the head of Bier I... the Tsilkani tomb is clearly that of a high-ranking cleric” [Apakidze A. and others. 1982:200, 201].

To this tomb, distinguished on so many counts, the concept discussed above applies precisely – “a samravalkatso (multi-person) tomb”.

Such is my own brief analysis of the questions connected with the death rite. In closing, I wish to say, in all sincerity, that I would be grateful to every colleague versed in the questions presented here who does not spare the effort to critically evaluate this attempt of mine. Such engagement can only benefit the matter at hand, and may, I hope, help to kindle further interest in the study of these highly important questions.

BIBLIOGRAPHY:

1. Apakidze A. Hill, hill-settlement, mound-burial. Questions of the History of the Peoples of the Caucasus. Collection dedicated to the 70th anniversary of the birth and the 50th anniversary of the scholarly, pedagogical, and public activity of Academician Niko Berdzenishvili. “Metsniereba,” Tbilisi 1966. (Geo.)
2. Apakidze A. Mtskheta, vol. VI. Results of the Archaeological Research of 1976-1979. “Metsniereba,” Tbilisi 1982. (Geo.)
3. Bagrationi Vakhushti. Description of the Kingdom of Georgia (Geography of Georgia), edited by T. Lomouri and N. Berdzenishvili. Publishing House of Stalin Tbilisi State University, Tbilisi 1941. (Geo.)
4. Bagrationi Vakhushti. Description of the Kingdom of Georgia. Kartlis Tskhovreba (The Georgian Chronicles). Text established from all the principal manuscripts by Simon Kaukhchishvili, vol. IV. “Sabchota Sakartvelo,” Tbilisi 1973. (Geo.)
5. Batonishvili Teimuraz. History from the Beginning of Iveria, that is, Georgia, which is All of Georgia. St. Petersburg, 1848. (Geo.)
6. Bibiluri T. Tile-Graves in Antique-Period Georgia. Candidate’s dissertation for the scholarly degree of Candidate of Historical Sciences. Tbilisi 1983. (Geo.)
7. Bibiluri T. The Cemetery of the Pitiakhshes of Kartli at Armaziskhevi (An Attempt at a New Interpretation of the Burial Customs), Questions of the History of Culture. “Irmisa,” Tbilisi 1998. (Geo.)
8. Bibiluri T. On the Purpose of the Georgian Bronze Openwork Buckles. Georgian Art of the Pre-Christian Period. Materials of the Second Scholarly Session of the Shalva Amiranashvili State Museum of Georgia. Tbilisi 2001. (Geo.)
9. Bibiluri T. Review of Shota Iremashvili’s Work “The Archaeological Monuments of the Khekordzula Ravine”. Historical-Archaeological Journal “Archaeology” of the Academician Andria Apakidze Institute of Archaeology, N4. “AUREUS”, Tbilisi 2021. (Geo.)

10. Chikhladze V. The Cemetery of Zhinvali. The Pre-Christian-Period Cemetery of Zhinvali (Catalogue and Study). Tbilisi 2015. (Geo.)
11. Chilashvili L. The Site of Urbnisi (A Historical-Archaeological Study). Publishing House of the Academy of Sciences of the Georgian SSR, Tbilisi 1964. (Geo.)
12. Kalandadze Al. Pre-Antique-Period Funerary Complexes of the Samtavro Cemetery. Mtskheta, Results of Archaeological Research, vol. V. "Metsniereba," Tbilisi 1981. (Geo.)
13. Khutsesi Iakob. The Martyrdom of Shushanik. Georgian Literature, vol. 1. "Nakaduli," Tbilisi 1987. (Geo.)
14. Lordkipanidze Ot. Archaeological Excavations at Vani, 1969. Vani I, Archaeological Excavations 1947–1969. "Metsniereba," Tbilisi 1972. (Geo.)
15. Menteshashvili S. On the Terminology of the Burial of the Dead and of Burial Places. Bulletin of the State Museum of Georgia, XII-B. Tbilisi 1944. (Geo.)
16. Mindiashvili G. On the Social Nature of Gora-Settlements. "Matsne," Series of History, Archaeology, and Art History, N4. "Metsniereba," Tbilisi 1980. (Geo.)
17. Monuments of Old Georgian Hagiographic Literature. Prepared for publication by I. Abuladze, N. Atanelashvili, and others. Tbilisi 1962. (Geo.)
18. Nadiradze J. The Archaeological Monuments of the Kvirila Valley. "Sabchota Sakartvelo," Tbilisi 1975. (Geo.)
19. Ramishvili R. The Ertso Plain in the Late Armazian Period. "Metsniereba," Tbilisi 1979. (Geo.)
20. Ramishvili R. The New Cemetery and Settlement of Zhinvali, Based on Material Excavated in 1971–73. Zhinvali I. "Metsniereba," Tbilisi 1983. (Geo.)
21. Tushishvili N. The Cemetery of Madnistsqali. "Metsniereba," Tbilisi 1971. (Geo.)
22. The Prophecy of Jeremiah. The Mtskheta Manuscript. Prepared for publication by Elene Dochanashvili. "Metsniereba," Tbilisi 1985. (Geo.)
23. Zarzmelis Basil. The Life of Serapion of Zarzma. Georgian Literature, vol. 1. "Nakaduli," Tbilisi 1967. (Geo.)
24. Zarzmelis Basil. The Life of Serapion of Zarzma. Monuments of Old Georgian Literature. "Sabchota Sakartvelo," Tbilisi 1978. (Geo.)
25. Binford L.R. Mortuary Practices: Their Study and Their Potential. *Memoirs of the Society for American Archaeology*, No. 25, Approaches to the Social Dimensions of Mortuary Practices (1971), 6.10.2010, pp. 6–29. <http://www.jstor.org/stable/25146709> (Eng.)
26. Skeates R., Beckett J., Mancini D., Cavazzuti Cl., Silvestri L., Hamilton W.D., Sayle K.L., Crowder K.D., Rolfo M., Angle M. Rethinking Collective Burial in Mediterranean Caves: Middle Bronze Age Grotta Regina Margherita, Central Italy. *Journal of Field Archaeology*, Vol. 46, Issue 6, 2021, pp. 382–398. (Eng.)
27. Alekshin V. The Burial Rite as an Archaeological Source // *Brief Communications of the Institute of Archaeology of the USSR Academy of Sciences*, 167. 1981. (Rus.)
28. Bobrinsky A. Kurgans and Chance Archaeological Finds near the Town of Smela. St. Petersburg 1901. (Rus.)

29. Bichurin (Iakinf) N. Collected Information on the Peoples Who Dwelt in Central Asia in Ancient Times. Vol. I. Moscow–Leningrad 1950. (Rus.)
30. Dedabrishvili Sh. The Kurgans of the Alazani Valley. Tbilisi 1979. (Rus.)
31. Ganina O. On Female Burials in Paired Graves of the Scythian Period, 1960. Reports of the Odessa Archaeological Society, I(34). Odessa 1960. (Rus.)
32. Kovalevsky A. Ahmad ibn Fadlan's Account of His Journey to the Volga in 921–922. Kharkiv 1956. (Rus.)
33. Marchenko I. Excavations of the Eastern Necropolis of Phanagoria in 1950–1951. Materials and Research on the Archaeology of the USSR, No. 57. Moscow 1957. (Rus.)
34. Masson V. The Economy and Social Structure of Ancient Societies (in Light of Archaeological Data). "Nauka," Leningrad 1976. (Rus.)
35. Piotrovsky B. The Archaeology of Transcaucasia. Publishing House of Leningrad State University named after A.A. Zhdanov. Leningrad 1949. (Rus.)
36. Rashid ad-Din. Collection of Chronicles. Vol. II. Moscow–Leningrad 1960, p. 19. (Rus.)
37. Sapir E. Selected Works on Linguistics and Culturology. Translated from English, edited with an introduction by Prof. A.E. Kibrik, Doctor of Philology. Progress: Univers, Moscow 1993. (Rus.)

2022

11 DECEMBER

№6

ARCHEOLOGIA
არქეოლოგია

АРХЕОЛОГИЯ

Институт археологии имени академика
Андриа Апакидзе

ПОГРЕБАЛЬНЫЕ ОБРЯДЫ В АНТИЧНО- РАННЕСРЕДНЕВЕКОВОМ КАРТЛИЙСКОМ ЦАРСТВЕ

ЧАСТЬ I

Темур Бибилури ,

Археолог; Главный хранитель музейных коллекций Тбилисской государственной
академии искусств им. Аполлона Кутателадзе

АБСТРАКТ

Данная работа посвящена изучению культа умерших в древнем и раннесредневековом царстве Картли, процессу от смерти до погребения, и является первой частью серии отдельных статей. Во вводной части рассматривается общий исторический контекст вопроса — от падения Колхидского царства до формирования царства Картли, от языческого пантеона до установления христианства. При изучении означенного вопроса основное внимание уделяется значению погребальных памятников, анализ которых имеет важное значение для получения объективных выводов в процессе исследования этнокультурных процессов и дохристианских ритуалов в Картлинском царстве. Соответственно, в статье акцентируется внимание на археологически подтвержденных типах захоронений, позе покойного и направленности его тела, погребальном инвентаре и, в целом, на элементах, связанных с почитанием и погребением умерших.

Вторая часть работы посвящена критическому обзору и уточнению грузинской терминологии, связанной с погребением умерших (погребальный обряд, Способ захоронения, индивидуальное, супружеское, семейное и множественное захоронение).

Изученный материал показывает, что погребальные памятники Картлийского царства отражают последовательное развитие концепций и ритуальных практик, связанных с культом мертвых, в период перехода от язычества к христианству. Критический обзор терминологии, относящейся к погребальным обычаям, создает основу для дальнейших, более детальных и методологически убедительных исследований, которые будут продолжены в следующих статьях этой серии.

Ключевые слова: античный период, раннее Средневековье, погребение, погребальный обряд, погребальный инвентарь.

Работа «Погребальные обряды в антично-раннесредневековом Картлийском царстве», представляет собой попытку изучения процесса от смерти человека до погребения. Исследование будет опубликовано в виде отдельных статей в научном журнале «Археология» Института археологии им. акад. Андрии Апакидзе.

Первая, вводная часть работы посвящена: 1. Общему обзору вопроса; 2. Попытке определить и обосновать понятия, связанные с почитанием и погребением умерших.

1. Общий обзор вопроса. В истории Сакартвело (Грузии) IV-III вв. до н.э. – IV в. н.э. является одним из важнейших периодов. Именно на рубеже IV-III вв. до н.э. происходит упадок Колхидского царства и его последующее слияние с новообразованным Картлийским царством; Политический (и не только) центр Государственного объединения картвов был перенесён на север, в Шида Картли, а именно на территории у слияния рек Мтквари (=Кура) и Арагви, и создание нового царства; начало процесса градостроительства и, несколько позже, его укрепление; завершение формирования языческого пантеона коренного населения – картвелов (грузин), соответственно, религиозных верований и представлений в единую организованную систему; обогащение и многообразие, в результате контактов с внешним миром.

Финальным аккордом всего этого длительного и многогранного процесса стало введение христианства, объявление его государственной религией и, после довольно долгого и трудного пути, его утверждение среди широких масс населения.

Очевидно, что перечисленные события зародились и развивались в недрах картвельских (=грузинских) племён и были обусловлены, с одной стороны, этнопсихологией и этнокультурой населения, а с другой – потоками, поступавшими из внешнего мира различными путями.

Именно эти потоки и создали ту ситуацию в стране, которую Леонтий Мровели передал нам в знаменитой фразе: «... в Картли были смешаны все эти племена, а разговорных языков в Картли было шесть...» [Картлис цховреба. 2012:20]. Я вернусь к вышеупомянутой выдержке, а также к другим примерам из картвельских или иноязычных летописях и документальных письменных источников в соответствующем месте.

Этническая культура относится к той категории понятий, которые, благодаря своему содержанию, кажутся очень лёгкими для понимания, хотя и содержат в себе целый ряд неизвестных, не до конца расшифрованных или трудно расшифровываемых.

Однако без комплексного анализа культуры и образа жизни (*modus vivendi*) коренных или прибывших в страну в разное время и при разных обстоятельствах этносов, невозможно даже приблизительно точно объяснить то или иное историческое событие или процессы, происходящие в жизни общества; это невозможно и, как правило, приводит к ошибочным выводам о жизни (прошлом) этноса и, тем более, всего населения страны, основываясь на анализе какого-либо одного аспекта, вырванного из контекста. То есть при изучении даже определенного периода жизни общества. Методологической основой должно служить определение культуры, включающее все сферы человеческой жизни, как материальной, так и духовной [Эдвард С. 1993:466].

Для изучения этнокультурных процессов, происходивших в Картлийском царстве в рассматриваемый период, археологический материал, особенно погребальные памятники, имеет решающее значение.

А именно, полный анализ типов и способов погребения, инвентаря и других элементов, относящихся к комплексу, а также сравнение полученных результатов с данными из других источников даёт нам новые ключи к изучению социально-экономической, политической и духовной жизни населения Картлийского царства.

Ритуал, связанный с почитанием и погребением умерших, определяется несколькими параметрами. Среди них наиболее значимыми и регулирующими являются религиозные верования и представления. Однако выводы, основанные только на них, не могут в полной мере отражать объективную картину.

При определении рассматриваемого ритуала необходимо учитывать множество других аспектов. В частности, важным является социальная принадлежность умершего, имущественное положение, останки, мода, царившая в конкретном обществе и в конкретной социальной страте этого общества в тот период, и т.д.

В отличие от тех составляющих элементов упомянутого ритуала, которые хорошо засвидетельствованы в закрытых комплексах, другие аспекты дошли до нас не в полной мере. Соответственно, восстановление более или менее объективной картины религиозного и морально-этического кодекса предшествующих эпох возможно только на основе комплексного изучения всех видов исторических источников и их взаимного согласования.

Правила, связанные с культом мертвых, определяются религиозными верованиями и представлениями, создававшимися и утверждавшимися на протяжении веков в недрах конкретной этнокультуры.

С течением времени верования и представления, связанные с культом мертвых, претерпевали изменения и обогащались новыми элементами.

В отличие от замкнутых комплексов, в которых различные сегменты упомянутого ритуала хорошо засвидетельствованы, дохристианские религиозные верования и представления письменных источниках и в сознании народа, в большинстве случаев сохраняются довольно фрагментарно. Это особенно заметно при сравнении данных дохристианского периода, сохранившихся в картвельских и иноязычных (древнеегипетских, аккадско-шумерских, греко-римских) повествовательных и документальных письменных источниках.

Вот почему вообще в различных этнокультурах, и в частности, при изучении правил, связанных с культом мертвых дохристианских эпох, зафиксированных на территории Сакартвело (=Грузии), археологические памятники имеют решающее значение. С одной стороны, как я уже сказал, это связано с относительной скудостью других видов источников и, не ошибусь, если скажу, с недостаточной изученностью; с другой стороны, с большей документированностью и достоверностью археологических источников. Конечно, в случае правильной фиксации и последующего понимания.

И все же, восстановление более или менее объективной картины основных моментов религиозного и морально-этического кодекса предшествующих эпох возможно только путем комплексного изучения всех видов исторических источников и их взаимного согласования.

Почитание и погребение умершего – многокомпонентный и довольно сложный процесс, из которых археологически подтверждены три элемента: 1. Тип могилы; 2. Пози-ориентация умершего, или, по моей классификации, собственно способ захоронения (подробнее об этом ниже); и 3. Погребальный инвентарь – вещевые материалы, входящие в комплекс; сравнительно редко – эпитафия, воздвигнутая на могиле, или остатки поминальной тризны [Binford L.S. 1971:21-23].

Для определения этнической, религиозной и социальной принадлежности покойного, а также его имущественного положения, помимо перечисленных моментов, необходимо определить хронологические рамки и время захоронения, разумеется, с учетом конкретной исторической ситуации.

Неполное изучение хотя бы одного из перечисленных элементов, неизбежно приведет к неверным выводам.

Погребальный комплекс, особенно могильник, предоставляет уникальную возможность максимально объективно реконструировать не только экономическую и политическую жизнь, социальную стратификацию данного общества, но и этнический состав отдельных общин, составляющих это общество, и различные аспекты религиозной жизни.

Для достижения вышеперечисленных результатов, повторяю, необходимо с максимальной точностью зафиксировать-исследовать-восстановить культ умершего, его погребение и последующие действия.

К сожалению, состояние фиксации погребальных памятников (по крайней мере, если судить по печатной продукции) в ряде случаев не очень благоприятное.

Вследствие этого, мы утратили и утрачиваем много интересной и примечательной информации; а выводы, соответственно, неполны и необъективны.

Для иллюстрации сказанного приведу следующий пример.

Из элементов, составляющих правила, связанные с культом умершего, наиболее быстро изменяющимся во времени, является погребальный инвентарь. Кроме того, именно вещественный материал является приоритетным при изучении этнических, религиозных, социальных и иных аспектов жизни умершего. Однако, погребальный инвентарь, без учета других компонентов, входящих в комплекс, не может служить определяющим фактором в изучении перечисленных вопросов.

Анализ погребального инвентаря, в отрыве от поселения (при наличии такового), могильника и исследуемого комплекса на этом могильнике, (тип погребения, способ и время захоронения), а также без учёта вышеперечисленных вопросов, даёт нам неполную и, к сожалению, неверную картину прошлого.

Сам по себе, погребальный инвентарь является компонентом, позволяющим установить прямую связь между умершим и его имущественным и социальным статусом; вещественный материал в некоторых случаях также даёт нам определённую информацию о религиозной принадлежности умершего. Однако, изучая только погребальный инвентарь, повторяю, без учёта других данных (например, материалов с поселений), невозможно сделать объективные и положительные выводы при изучении истории религии, а также вопросов социальной стратификации или этнической принадлежности.

Без учёта всех перечисленных выше обстоятельств, сложно обсуждать, когда погребальный инвентарь отражает только имущественный потенциал умершего, а когда – его социальный статус или религиозную принадлежность.

Для ясности кратко остановлюсь на двух весьма интересных и неоднократно обсуждавшихся и анализируемых группах предметов.

1. Среди разнообразных и многочисленных памятников металлообработки позднего бронзового – раннего железного века Сакартвело и Закавказья в целом во многом выделяются бронзовые пояса, число которых с момента их открытия (Фр. Байерн, Самтаврский могильник, 1872 г.) только в Сакартвело превысило сорок.

Почти ни один из исследователей, занимающихся бронзовыми поясами обнаруженных в Сакартвело, не анализировал контекст находки: место обнаружения захоронения (пункт, могильник) и погребальный комплекс (пол погребенного, инвентарь), в котором был найден данный пояс.

Соответственно, выводы делались только на основе художественно-стилистического анализа объекта исследования и других аналогичных по декору предметов. В ряде случаев полученные таким образом выводы отклонялись от реального положения дел.

Бронзовые пояса в исторической Великой Мцхете и соседних памятниках (Нареквави, Церовани, Набагреби) были найдены только в мужских захоронениях, часть из которых, несомненно, выделялись своим социальным статусом. Вышесказанное подтверждается обнаружением в гробницах этого ряда, наряду с поясами, большого количества глиняных сосудов, украшений и, главное, оружия. В нескольких гробницах были обнаружены и символы власти (штандарты, навершия скипетров и т. д.) [Бибилури Т. 2021:174].

То же самое можно сказать и о бронзовых ажурных пряжках позднеримской эпохи, которые из закрытых комплексов были обнаружены исключительно в женских погребениях; кроме того, обращает на себя внимание та часть сопроводительного инвентаря, в которой явно преобладают предметы культового назначения [Бибилури Т. 2001:9,10].

Указанное обстоятельство, как мне кажется, даёт возможность исследовать эти важнейшие памятники художественной обработки металла позднего бронзового – раннего железного и позднеримского периодов под новым углом зрения. Уверен, что результаты исследования не только будут отличаться, но и предоставят весьма интересную дополнительную информацию.

Ещё один, весьма важный и неизбежно подлежащий обсуждению вопрос. При исследовании погребального комплекса проводится скрупулезный анализ практически всех входящих в него предметов (что вполне закономерно). Однако, за редкими исключениями [Рамишвили Р. 1979:58; Его же. 1983:112; Надирадзе Дж. 1975:76; Бибилури Т. 1983; Его же. 1998; Чихладзе В. 2015:161-165].

Такому важному элементу погребального обряда, как ориентация гробницы и захороненных в ней останков, не уделялся должное внимание. Более того, очень часто, даже фиксация продольной оси не производится должным образом; в большинстве своём, измерение ориентаций гробницы и покойного с должной точностью почти полностью игнорируется.

Я могу перечислить десятки работ, опубликованных в разные годы, в которых утверждается лишь то, что «ориентация на могильнике не подчиняется какой-либо определенной закономерности», «захоронение на могильнике было произведено в любом направлении». Более того, есть публикации, где этот элемент погребального обряда вообще не упоминается или приводится только направление гробницы и т.д. Количество таких работ настолько велико, что перечислять их нет смысла.

Однако, фиксируя продольную ось (ориентацию) захоронения с большой точностью, учитывая данные палеоастрономии и другие данные, можно получить ряд интереснейшей информации. В том числе, определить, в какое время года было совершено конкретное захоронение [Фармаковский Б.В. 1901:17; Гумель Я.И. 1936:214; Бибилури Т. 1983:40-42].

В 1976-1979 годах, работая в составе самтаврского отряда (рук. Георгий Манджгаладзе) Мцхетской постоянно действующей археологической экспедиции (рук. акад. Андрия Апакидзе) Археологического исследовательского центра АН Сакартвело, мне представилась возможность, с высокой точностью, вплоть до градусов и, в ряде случаев, минут, измерить 90 захоронений на северном участке городского некрополя Самтавро Мцхеты. Преимущественно, это были каменные ящики и плинфовые погребения, из которых 50 захоронений были ориентированы с отклонением от основной оси восток-запад в сторону юга. Следовательно, указанные захоронения были устроены зимой.

Из-за нехватки материалов сложно делать далеко идущие выводы, одно несомненно – в зимний период смертность была значительно выше, чем в другие времена года [Бибилури Т. 1983:42].

Большое значение имеет также анализ других данных, зафиксированных при исследовании погребальных комплексов. Приведу несколько примеров:

1. Исследование пола и возраста погребенных в северной части городского некрополя Большой Мцхеты и сравнение полученных данных с данными других хронологических групп показали, что продолжительность жизни жителей Большой Мцхеты и его окрестностей в позднеантичный период увеличилась на 10-15 лет по сравнению с предыдущими периодами [там же].
2. В изученных на территории Картлийского царства плинфовых гробниц, при совершении ритуала связанных с культом Харона (помещение монеты в рот или руку), ни разу не использовалась парфянская монета.
3. Изучение могильников Картлийского царства эллинистическо-позднеримского периода показывает, что правовое положение женщин и мужчин не сильно отличалось. Во всяком случае, в захоронениях Картлийского царства указанного времени, погребальный инвентарь женщин и мужчин был почти одинаковым. Разница заключается лишь в особенностях одежды или украшений, характерных для одного из полов, а также в разнообразии, качестве и количестве загробных вещей представителей различных социальных слоев. Однако, повторяю, женщинам

и мужчинам, представляющим один и тот же социальный слой, в могилу клали фактически одинаковые вещи.

Думаю, что столь же интересную и примечательную информацию можно получить при изучении захоронений любой эпохи и региона, если производить максимально многосторонние и точную фиксацию.

Из правил, связанных с культом умершего, одним из наиболее устойчивых во времени компонентов является расположение и ориентация тела умершего в гробнице. До распространения христианства, а затем и ислама эти два компонента в первую очередь определяли этническую и религиозную принадлежность, социальный статус и имущественное состояние умершего. Оба эти компонента формируются и строго определяются в соответствии с религиозными и иными нормами, созданными и узаконенными в недрах конкретной этнокультуры.

Анализ вещественного материала, подтвержденного в захоронениях, типов святилищ, погребальных правил и комплексов, сравнение полученных результатов с данными других источников дает новые ключи к изучению этнической, социально-экономической, политической и, опять же, духовной жизни населения Сакартвело, начиная с доэллинистического периода, до принятия и утверждения христианства.

2. К вопросу об определении понятий, связанных с погребением умершего.

В картвельском языке существует ряд понятий, связанных с культом умершего, каждое из которых со временем приобретает определённое значение. К ним относятся: дамархва, даплва, дакрдзалва – погребать, хоронить; погребение, сакрдзалави и др., которые подробно рассмотрены этнографом Степаном Ментешашвили в его небольшой, но во многих отношениях интересной статье «К терминологии погребений и могильников» [Ментешашвили С. 1944:163-176]. На сегодняшний день эта работа, созданная почти 80 лет назад, остаётся единственным полноценным исследованием грузинской археологической терминологии, связанной с культом мёртвых.

Часть понятий, исследованных ныне покойным исследователем (напр., самаре-погребение, самаровани-могильник, аклдама-склеп), прочно укоренилась в грузинской археологической (и не только) литературе. Часть же ещё требует изучения и уточнения.

Некоторые из понятий, изученных ныне покойным исследователем, прочно вошли в грузинскую археологическую (и не только) литературу (например, «самаре», «самаровани», «дакрдзалва», «аклдама»). некоторые всё ещё требуют изучения и уточнения.

К сожалению, после публикации статьи Степаном Ментешашвили эти важнейшие вопросы практически не стали предметом изучения грузинских исследователей. Исследования, посвящённые отдельным археологическим (не только погребальным обрядам) понятиям, не сильно изменили ситуацию [Апакидзе А. 1966:7-11; Миндиашвили Г. 1980:175-186; Бибилури Т. 1983:9-12,25-29].

Помимо вышеупомянутых понятий, в грузинском языке сохранился ряд слов, способных обогатить и прояснить вопросы, связанные со смертью и погребением умершего. В число уточняемых понятий входят «дакрдзалвис цеси» или «дамархвис цеси», которые в равной степени используются в англо, немецко и русскоязычной специализированной литературе с терминами (“Mortuary Practics” და “Burial ritual”; “Bestattungsritual” – “Rituale zur Bestattung” და “Bestattungsmethode”; «Погребальный обряд», «Способ захоронения»); однако, по сути, разница между засвидетельствованными понятиями велика (особенно в отношении английского (“Mortuary Practics”).

Английское “Burial ritual”, немецкое “Bestattungsmethode” и русское «Способ захоронения», подразумевают погребение заранее подготовленных всеми возможными способами останков умершего, в заранее подготовленной гробнице. “Mortuary Practics”, “Bestattungsritual” и «Погребальный обряд», подразумевают все этапы, связанные с культом умершего – выполнение ритуала, подготовительного

к погребению (омовение, одевание и т.д.), устройство погребальной конструкции, поза и ориентация покойного, погребальный инвентарь.

Тот или иной специалист использует несколько иную терминологию и порядок. Особый интерес представляет схема американского исследователя, одного из основоположника процессуальной археологии, профессора Льюиса Бинфорда, который включает следующие действия: 1. Подготовка тела; 2. Обработка тела; 3. Размещение покойного; 4. Устройство погребения; 5. Ориентация и место захоронения; 6. Состав инвентаря; 8. Количество инвентаря [Binford L.S. 1971:22].

Согласно схеме Док. ист. наук Вадима Массона, при исследовании, должно учитываться этнические, социальные и идеологические аспекты, на которых базируется состоящий в археологической практике из трёх сегментов «Погребальный обряд»: Инвентарь – «Способ захоронения» – Устройство могилы [Массон В.М. 1976:150; Рис. в тексте 17]. Согласно христианскому вероучению, похороны усопшего состояли из пяти различных этапов: 1. Обряд подготовки тела, который совершался перед погребением; 2. Обряд, который совершался перед храмом или местом захоронения; 3. Обряды, которые совершались непосредственно перед погребением; 4. Акт погребения; 5. Правила после погребального обряда.

В древнекартвельском языке сохранились все вышеперечисленные элементы, связанные с культом усопшего. Они хорошо дифференцированы в литературных памятниках. Например, агиографическом памятнике V века «Мученичество Шушаник», со стенографической точностью передан весь процесс, от смерти до погребения: «Тогда блаженный епископ Иоанн спешно достал пелены чистые, чтобы обвить ими святые и честные мощи ее, и мы подняли ее тело, утружденное, изъеденное червями, омыли его, смыли земных червей и гной и обвили пеленами [Иоанн. I:19,40] ... Затем, оба епископа, Иоанн и Апоц, как пара могучих, впряженных в ярмо волов, ценою небесных, и мы с ними всем собором, с духовными псалмами, с возженными свечами и с курением благовонного фимиама, подняли честные ее кости и перенесли в святую церковь. Погребли мы святые, преславные и чтимые мощи святой Шушаник в приготовленном для этого месте. Ту ночь, подобно ангелам, мы проводили в бдении, хваля на гуслях Давида всемогущего бога и сына его Господа нашего Иисуса Христа, который всемогущ на благо всех, ободряет и мужчин и женщин, дает всем своим силу свою побеждать сильных, всем тем, которые ищут его преданно» [Иакоб Хуцеси. 1987:242,243, Перевод В.Д. Дондуа].

В приведённой цитате, представлен полный цикл от смерти до погребения. В частности, подготовка тела к погребению (упоминается быстрое принесение священного савана для обертывания тела, которое было очень изможденным, его омыли и облачили в одежду); перенос в церковь и совершение пред погребального обряда (епископ вместе со всеми собравшимися, с духовными псалмами и зажженными свечами, и благоухающим фимиамом, вознес священные кости и перенес их в святую церковь); подготовка могилы и погребение останков (святые и величественные, почитаемые мощи святой Шушаник были погребены в подготовленном месте).

Не менее важны для данного вопроса, сообщения, зафиксированные в трудах картвельских историков Вахушти Батонишвили (1696-1758) и Теймураза Батонишвили (1782-1846).

«Они хоронили покойников в одеждах, доспехах и драгоценностями» [Батонишвили Вахушти. 1973:24];

Теймураз Батонишвили более детально описывает процесс погребения: Скорбящие «...мужчин покрывали мужскими украшениями и доспехами, а женщин – женскими украшениями, и в устах их клали золотые и серебряные монеты...» [Теймураз Батонишвили. 1848:51].

Оба произведения прекрасно передают специфические аспекты обряда погребения в дохристианской Сакартвело.

Картвельская национальная традиция, как мы видели, знала не только процесс, связанный с культом умершего, но и отличала языческий обряд погребения от христианского [Бибилури Т. 1983:11].

Из приведённых отрывков также ясно, что понятия «погребение» и «захоронение» подразумевают захоронение останков, всячески подготовленных согласно обычаям, царившим в определенное время, а также захоронение в заранее приготовленной гробнице [там же].

Таким образом, «дакрдзалвис цеси» полностью соответствует английскому “Burial ritual”, немецкому “Bestattungsmethode” и русскому «Способ захоронения».

Соответственно, было бы неверно толковать этот термин («дакрдзалвис цеси») в более широком смысле, добавляя те элементы погребального обряда, которые выходят за рамки процесса, связанного с захоронением индивида в заранее приготовленную гробницу.

Памятники древнекартвельской литературы сохранили понятие, которое полностью отражает весь цикл, связанный с культом умершего, и полностью соответствует английскому «Mortuary Practices», немецкому Bestattungsritual» и русскому «Погребальный обряд».

Это «Самквдро цеси», приведенное в «Житии Серапиона Зарзмели» Василия Зарзмели: «...и с торжественным пением и множеством свечей и благоуханием ладана помазали и возложили на могилу, которую он сам уготовил ему в восточном алтаре... Так совершен был **чин погребения (=самквдро цеси)**...» [Басилий Зарзмели. 1978:118; Басилий Зарзмели 1987:674,675] (выделено мной — Т.Б.).

Из приведенной цитаты ясно видно, что понятие **«Самквдро цеси» (= «Mortuary Practices»)**, полностью отражает весь ритуал прощания с умершим. «Самквдро цеси» включает в себя как оплакивание и траур, так и подготовку и погребение останков усопшего в заранее подготовленной могиле.

«Самквдро цеси» является универсальным понятием, которое одинаково применимо к правилам, обусловленным любым религиозным кодексом, и может использоваться как при археологических, так и при этнографических исследованиях.

Я коснусь еще одной группы понятий, связанных с погребальным обрядом и широко используемых в археологической литературе. К ним относятся «индивидуальное погребение», «парное погребение», «семейное погребение», «родовое погребение», «коллективное погребение». Очень часто упоминаемые понятия не отражают реальную ситуацию; наоборот, искажают объективную картину. Следовательно, каждый из упомянутых здесь терминов, требуют уточнения, а в ряде случаев – замены существующего новым понятием.

Каждое понятие я рассмотрю с приведением соответствующих примеров.

1. Индивидуальное захоронение. В литературе, посвященной погребальным памятникам, прочно укоренились и наиболее часто используются понятия «индивидуальное захоронение» и «индивидуальное погребение». Например, «В ранних ямных могилах хоронили только по одному умершему, поэтому такие могилы называются индивидуальными захоронениями» [Археология Грузии. 1959] (Подчеркнуто мной – Т.Б.). «Большинство ямных могил, как мы убедимся из их описания, являются индивидуальными, то есть предназначены для одного человека» [Каландадзе Ал. 1980:24]; «Все могилы Сатвалисцкльского могильника... являются индивидуальными...» [Пицхелаури К. 1973:61] и др.

Редко встречается другие термины. Напр., академик Леван Чилашвили равнозначно «индивидуальному», использовал «одионое» (...в основном, грунтовые погребения встречаются как индивидуальные захоронения...) [Чилашвили Л. 1964].

На самом деле, понятие «индивидуальное захоронение» не всегда означает погребение одного человека. Возможно, в могиле похоронены два или более умерших, но захоронение все равно считается индивидуальным, то есть устроенным для одного умершего.

Например, в Армении, в одном из курганов, раскопанных в окрестностях озера Севан, вокруг одного умершего были погребены тринадцать человек, которые считаются пленниками или рабами, принесенными в жертву основному умершему [Пиотровский Б. 1949:58]. Этот момент еще более

наглядно зафиксирован в трех курганах, раскопанных в окрестностях села Ахмах (Нагорный Карабах, Азербайджан), где для умершего, погребенного в положении лежа на спине, были уложены принесенные в жертву люди в сидячем положении (№1 – трое; №2 – двое; №3 – восемь человек). Изучение скелетов показало, что основные умершие по ряду антропологических признаков отличались от сопровождавших их лиц [там же; Ср. См. Тушишвили Н. 1971:75,76].

В Грузии подобный факт подтвержден на могильнике Маднистчала поздне-бронзового века. Исследователь памятника, кан. Ист. наук Николоз Тушишвили писал, что на крыше «основной могилы» кургана №2 расположены два непосредственно связанных с ней захоронения. Из них особое внимание привлекает второе захоронение, где на сильно согнутом скелете лежали речные камни: создавалось полное впечатление что умершего забили камнями. «Примечательно, что в данном случае мы имеем дело с обычаем принесения в жертву раба или человека, находящегося в плену, либо с обычаем «проводить» слугу в «загробную жизнь» для выдающейся личности» [Лордкипанидзе От. 1972:74].

Подобная ситуация была подтверждена и в курганах, раскопанных на Алазанской равнине. В кургане № 1 было обнаружено несколько погребений. Исследователь памятника Шио Дедабришвили считал, что курган №1 предназначался для одного погребенного, а остальные представляли собой принесенных в жертву людей [Дедабришвили Ш. 1979:22-24].

На территориях античного городища Вани был раскопан так называемый «погребение воина» (№9), в которой обнаружили несколько скелетов. В центральной части был похоронен **главный покойник** (выделено мной – Т.Б.), который, судя по инвентарю, должен быть знатным воином.

В южной части могильной ямы, у ног главного покойника, на десять сантиметров выше, были обнаружены еще два скелета (женский и мужской)... Второй скелет покоился на скелете собаки [Лордкипанидзе От. 1972:203].

В 1884 году А. Бобринский раскопал курган на левом берегу реки Тясмин, в центре которого покоилась основная погребенная – женщина, а у ее ног – мужчина [Бобринский А. 1901]. По вполне обоснованному заключению О. Ганиной, «бедный инвентарь и поза покойного свидетельствуют о том, что это был слуга-раб, которого отправили в загробный мир вслед за своей госпожой» [Ганина О. 1960:167].

Из приведенных примеров видно, что все эти погребения устроены для одного покойника, а все остальные погребенные являются принесенными в жертву лицами, то есть одним из элементов определённого погребального обряда. Таким образом, рассмотренные комплексы следует считать не парными, семейными или коллективными (эти термины будут рассмотрены ниже), а индивидуальными погребениями; полностью же погребения такого рода можно назвать «индивидуальными погребениями с человеческими жертвоприношениями».

Таким образом, индивидуальная могила – это погребальное сооружение, предназначенное для одного усопшего. Однако на определенном этапе развития общества, помимо основного покойника (для которого, собственно, и было создано погребение), в индивидуальную могилу хоронили и принесенных в жертву людей. В этом случае могила все равно остается индивидуальной [о жертвоприношениях людей умершим см. Бичурин Н.Я., Ковалевский А.П. 1956:147; Рашид Ад Дин. 1960:19].

«Парное погребение» (paired burial, twin burial – Zwillingbestattung, paarweise Bestattung).

Даже при использовании этих словосочетаний среди исследователей нет единодушия. Неправильной традицией стало употребление понятия «парная могила» во всех случаях, когда погребальное сооружение использовалось для чествования двух умерших в целом. Например, матери и ребенка, отца и ребенка, двух мужчин или двух женщин, двух детей.

Рассмотрим примеры. «В индивидуальных могилах этого могильника (Нерон-Дереси – Т.Б.) также встречаются случаи парного захоронения (выделение мое – Т.Б.) (например, женщины и девочки лет десяти).

«...могила взрослых (NN 5,6). В них, помимо костей основного покойника, были обнаружены несколько фрагментов человеческих костей, которые не принадлежали первому и свидетельствовали о вторичном использовании каменного гроба» [Синауридзе М. 1977:185].

Понятие «основной покойник» здесь использовано совершенно неуместно, поскольку «основной покойник» подразумевает лицо, для которого и было построено (сооружено) конкретное захоронение. При этом, если есть основной покойник, то рядом должны быть и останки того лица (лиц), которое было принесено в жертву «основному покойнику».

В рассматриваемом случае этот момент не прослеживается; напротив, тот, для кого устроили захоронение, при погребении второго умершего, был сдвинут. Касательно рассматриваемого понятия, хочу отметить, что в реалиях Грузии, в рассматриваемый период (V-VI вв. н.э.), говорить об «основном покойнике», абсолютно неуместно. Думаю, это не должно вызывать споров.

Случаи неправильного применения указанного понятия встречаются и в зарубежной литературе. Например, российские археологи нередко используют это понятие ("парное захоронение") при погребении двоих детей, двух женщин и т.д. Так, И. Марченко считала парными все захоронения, в которых были погребены женщина и ребенок [Марченко И. 1957]. О. Ганина же парными называет все захоронения, в которых фиксировались два, четыре и т.д. умерших [Ганина О. 1960].

Можно привести и другие примеры; однако приведенных достаточно для прояснения сути вопроса. Одно несомненно – все эти захоронения относятся к другим группам, о которых речь пойдет ниже.

Семейное захоронение. Это понятие сравнительно редко используется в грузинской археологической литературе. Определенное предпочтение отдается другому, на мой взгляд, довольно неуклюжему словосочетанию – «коллективное захоронение». К последнему термину я вернусь ниже; здесь рассмотрим термин «семейное захоронение».

Понятие «семейное захоронение» подразумевает захоронение членов конкретной семьи в одном погребении. Это может быть захоронение матери и ребенка, которое у нас нередко ошибочно называют парным захоронением; погребение супругов и т.д. По отношению к подобному захоронению, для большей конкретизации, лучше использовать рассмотренное выше понятие «парное захоронение»; к ряду семейных захоронений относится погребение родителей и детей.

На городском некрополе Великой Мцхеты (Самтаврское поле) в разное время было исследовано несколько захоронений, которые, несомненно, предназначались для двух умерших, но в них был обнаружен только один погребенный. Во всех случаях была похоронена женщина. Я считаю, что их отнесение к семейным захоронениям не должно вызывать сомнений.

На том же некрополе мы раскопали плинфовое погребение (№605), в которой обнаружили останки двух взрослых – женщины и мужчины. Из них кости одного были бережно собраны в углу гробницы, сверху был положен череп, и все предметы, предназначенные для обоих умерших, были размещены рядом с ним. Очевидно, это было, без всяких вопросов, именно семейное захоронение.

Многолюдное захоронение. Рассмотрим еще одно понятие, которое я недавно упомянул. Это «коллективное захоронение»; понятие, которое использовалось и сегодня встречается в трудах, посвященных погребальным памятникам.

Приведу лишь несколько из них. «Большинство ямных захоронений индивидуальны, но в то же время существуют и коллективные захоронения» [Каландадзе Ал. 1980:24]; «...остальные представляли собой коллективные захоронения» [Чилашвили Л. 1964:68]; «...часто эти захоронения коллективные...» [Пицхелаури К. 1973:77].

Упомянутый термин, который так прочно укоренился в научной литературе, как и многие другие, пришел к нам из русского языка («коллективное погребение»); однако, в связи с погребальным обрядом, понятие «коллективное» используется и в англоязычной научной литературе [Робин Скитс и др. 2021:382].

Я считаю, что понятие «коллективное» не совсем подходит в отношении погребального обряда. Тем более, что в грузинском языке существует содержательно емкое и полностью соответствующее рассматриваемому вопросу понятие «самравалкацо» («многолюдное»).

Понятие «самравалкацо» (букв. «многолюдный») сохранилось в грузинском языке благодаря переводам библейских текстов.

В книге пророка Иеремии говорится: «Узри пути твои в многолюдном месте (почёркнуто мною – Т.Б.) и познай, что ты сделала» (Иер. 2:23).

Также в другом месте Иеремии сказано: «И выйди в многолюдное место (почёркнуто мною – Т.Б.) сыновей их, которое у ворот городских ворот Харсидиса, и прочитай там все слова, которые я сказал тебе» (Иер. 19:2).

Далее в Иеремии (2:23) читаем: «Посему вот, приходят дни, говорит Господь, и не будут более называть это место падением и многолюдным местом (почёркнуто мною – Т.Б.) сына Енномовых, но многолюдным местом всего».

В книге пророка Иезекииля (39:11) приводится: «И будет в тот день Гогу дам место для погребения в Израиле, в долине проходящих к востоку от моря, и она закроет проходящих; и там похоронят Гога и все его множество, и назовут долину многолюдной (почёркнуто мною – Т.Б.) долиной Гога».

Сулхан-Саба Орбелиани, опираясь на соответствующие примеры из переведенных на грузинский язык библейских текстов, разъясняет понятие «самравалкацо». Он приводит примеры: «самравалкацо» (Иер. 19:2) – «склеп, могила» (ZAa), «склеп, могила» (Иез. 39:11) (B), «могила костей, или долина» (C) [1993:40].

Из переведенных на грузинский язык библейских текстов и труда Сулхан-Саба Орбелиани видно, что понятие «самравалкацо» является универсальным (долина, село, могила), которым можно полностью заменить иностранный термин.

В 1979 году отряд из Мцхетской постоянно действующей археологической экспедиции (руководитель академик Андриа Апакидзе) в селе Цилкани исследовал памятники позднеантичного и раннесредневекового периодов (поселение, церковь и часть могильника), среди которых по многим параметрам выделялся склеп, сложенный из хорошо обработанных каменных блоков. «В склепе было обнаружено восемь погребённых – все мужчины.

Семь покойников были похоронены на тронах и в пространстве между ними по христианскому обычаю – головами на запад. Один покойник был погребен в полу склепа у изголовья первого трона... Цилканский склеп, несомненно, является местом упокоения высокопоставленных священнослужителей» [Апакидзе А. и др. 1982:200, 201].

Цилканский склеп, отличающаяся многими параметрами, как раз и соответствует предложенному понятию – «Самравалкацо самархи».

Рассмотренный склеп, выдающийся по многим параметрам, точно соответствует понятию «самравалкацо».

Таков мой краткий анализ вопросов, связанных с погребальными обрядами. В заключение хочу сказать, что буду искренне благодарен всем коллегам, хорошо разбирающимся в рассматриваемых вопросах, кто не поленился и критически оценит мою попытку. Подобная активность только пойдет на пользу делу и, возможно, положит начало пробуждению интереса к исследованию этих весьма важных вопросов.

БИБЛИОГРАФИЯ:

1. Апакидзе А. Гора, городище, курган. Вопросы истории народов Кавказа. Сборник, посвященный 70-летию со дня рождения академика Нико Бердзенишвили и 50-летию его научной, педагогической и общественной деятельности. Изд. «Мецниереба», Тбилиси 1966. (Груз.)
2. Апакидзе А. Мцхета, Т. VI. Результаты археологических исследований 1976-1979 годов. Результаты археологических исследований. Изд. «Мецниереба», Тбилиси 1982. (Груз.)
3. Багратиони Вахушти. Описание царства Грузинского (География Грузии). Под редакцией Т. Ломоури и Н. Бердзенишвили. Изд. Тбилисского государственного университета имени Сталина, Тбилиси 1941. (Груз.)
4. Багратиони Вахушти. Описание царства Грузинского. Картлис Цховреба. Текст установлен по всем основным рукописям Симоном Каухчишвили, IV. Изд. «Сабчота Сакартвело», Тбилиси 1973. (Груз.)
5. Теймураз. История от начала Иверии, то есть Грузии, которая есть вся Грузия. Санкт Петербург 1848. (Груз.)
6. Бибилури Т. Плиновые гробницы на территории Грузии позднеантичной эпохи. Диссертация на соискание ученой степени кандидата исторических наук. Тбилиси 1983. (Груз.)
7. Бибилури Т. Армазисхевский могильник Картлийских питахшей (попытка нового осмысления погребальных обрядов). Вопросы истории культуры. Изд. «Ирмиса», Тбилиси 1998. (Груз.)
8. Бибилури Т. О назначении грузинских ажурных бронзовых пряжек. Грузинское искусство дохристианской эпохи. Материалы II научной сессии Государственного музея Грузии им. академика Шалвы Амиранашвили. Тбилиси 2001. (Груз.)
9. Бибилури Т. Рецензия на работу Шоты Иремашвили «Археологические памятники Хекорздулы». Историко-археологический журнал «Археология» Института археологии имени академика Андрея Апакидзе, №4. Изд. «AUREUS», Тбилиси 2021. (Груз.)
10. Зарзмели Басил. Жизнь Серапиона Зарзмели. Грузинская литература, т. 1. Изд. «Накадули», Тбилиси 1967. (Груз.)
11. Зарзмели Басил. Жизнь Серапиона Зарзмели. Памятники древнегрузинской литературы. Изд. «Сабчота Сакартвело», Тбилиси 1978. (Груз.)
12. Каландадзе А. Погребальные комплексы Самтаврского могильника доантичного периода. Мцхета. Результаты археологических исследований, т. V. Изд. «Мецниереба», Тбилиси 1981. (Груз.)
13. Лордкипанидзе От. Археологические раскопки в Вани в 1969 г. Вани I. Археологические раскопки 1947-1969. Изд. «Мецниереба», Тбилиси 1972. (Груз.)
14. Ментешашвили С. К вопросу о погребальных обрядах и терминологии могильников. Вестник Государственного музея Грузии. XII-V. Тбилиси 1944. (Груз.)
15. Миндиашвили Г. К вопросу о социальной природе городищ. «Мацне», Серия истории, археологии и истории искусств, №4. Изд. «Мецниереба», Тбилиси 1980. (Груз.)
16. Надирадзе Дж. Археологические памятники долины Квирили. Изд. «Сабчота Сакартвело», Тбилиси 1975. (Груз.)

17. Памятники древнегрузинской агиографической литературы, подготовили к печати И. Абуладзе, Н. Атанелашвили и др. Тбилиси 1962. (Груз.)
18. Пророчество Иеремии. Мцхетская рукопись. Подготовила к печати Елена Дочанашвили. Изд. «Мецниереба», Тбилиси 1985. (Груз.)
19. Рамишвили Р. Долина Эрцо в позднеармазскую эпоху. Изд. «Мецниереба», Тбилиси 1979. (Груз.)
20. Рамишвили Р. Могильник и поселение в Ахали Жинвали по раскопкам 1971-73 гг. Жинвали I. Изд. «Мецниереба», Тбилиси 1983. (Груз.)
21. Тушишвили Н. Маднисчальский некрополь. Изд. «Мецниереба», Тбилиси 1971. (Груз.)
22. Хуцеси Иакоб. Мученичество Шушаники. Грузинская литература, т. 1. Изд. «Накадули», Тбилиси 1987. (Груз.)
23. Чихладзе В. Жинвальский могильник. Жинвальский могильник дохристианского периода (каталог и исследование). Тбилиси 2015. (Груз.)
24. Чилашвили Л. Городище Урбниси (историко-археологическое исследование). Издательство Академии наук Сакартвелос ССР. Тбилиси 1964. (Груз.)
25. Ль. Погребальные обряды: их изучение и научный потенциал. Мемуары Общества американской археологии, №25, подходы к социальным аспектам погребальных обрядов (1971), 6. 10.2010, с. 6-29. (Англ.) <http://www.jstor.org/stable/25146709>
26. Скитс Р., Бекетт Дж., Манчини Д., Каваццутти Кл., Сильвестри Л., Гамильтон У.Д., Сэйл К.Л., Краудер К.Д., Рольфо М., Энджел М. Переосмысление коллективных захоронений в средиземноморских пещерах: пещера Гротта-Реджина-Маргерита эпохи средней бронзы, Центральная Италия. *Journal of Field Archaeology*, т. 46, №6. (Англ.)
27. В. Погребальный обряд как археологический источник // КСИА АН СССР, 167. 1981.
28. Бобринский А. Курганы и случайные археологические находки близ местечка Смелы. Санкт-Петербург 1901.
29. Бичурин (Иаринф) Н. Собрание сведений о народах, обитавших в Средней Азии в древние времена. Т. I. Москва-Ленинград 1950.
30. Ганина О. О женских захоронениях в парных погребениях скифского времени 1960. ЗОАО.I(34). Одесса 1960.
31. Дедабришвили Ш. Курганы Алазанской долины. Тбилиси 1979.
32. Ковалевский А. Книга Ахмеда Ин Фадлана о его путешествии на Волгу в 921-922 гг. Харьков 1956.
33. Марченко И. Раскопки восточного некрополя Фанагории в 1950-1951 г. МИА.N 57. Москва 1957.
34. Массон В. Экономика и специальный строй древних обществ (в свете данных археологии). „Наука“, Ленинград 1976.
35. Б. Археология Закавказья. Издат. ленинградского университета им. А.А. Жданова. Ленинград 1949.
36. Рашид Ад Дин. Сборник летописей. Т. II. Москва-Ленинград 1960, с.19.
37. Сепир Э. Избранные труды по языкознанию и культурологии. Пер. с англ. под ред. и с предисл. д-ра филол. наук проф. А. Е. Кибрика. Прогресс: Универс, Москва 1993.

2022

11 DECEMBER

№6

ARCHEOLOGIA
არქეოლოგია

არქეოლოგია

მართვის უნივერსიტეტის
აკადემიკოს ა. აფაქიძის სახელობის არქეოლოგიის
ინსტიტუტის სამეცნიერო კვლევითი ჟურნალი

სამკვდრო წესები ანტიკურ- ადრეშუასაუკუნეების ხანის ქართლის სამეფოში

ნაწილი I

თემურ ბიბილური,

არქეოლოგი, თბილისის აპოლონ ქუთათელაძის სახ. სახელმწიფო
სამხატვრო აკადემიის მუზეუმის ფონდების მთავარი მცველი

აბსტრაქტი

ნაშრომი ეძღვნება ანტიკურ-ადრეშუასაუკუნეების ხანის ქართლის სამეფოში მიცვალებულის კულტან, გარდაცვალებიდან დაკრძალვამდე მიმდინარე პროცესის კვლევას, რომელიც ცალკეული სტატიების სერიის პირველ ნაწილს წარმოადგენს. შესავალ ნაწილში განხილულია საკითხის ზოგადი ისტორიული ფონი - კოლხეთის სამეფოს დაცემიდან ქართლის სამეფოს ჩამოყალიბებამდე, წარმართული პანთეონიდან შემდგომ, ქრისტიანობის დამკვიდრებამდე. საკვლევი საკითხის შესწავლისას, ყურადღება გამახვილებულია სამარხული ძეგლების მნიშვნელობაზე, რომელთა ანალიზსაც ქართლის სამეფოში მიმდინარე ეთნოკულტურული პროცესებისა და წინარექრისტიანული რიტუალის კვლევის პროცესში, ობიექტური დასკვნების გამოსატანად არსებითი მნიშვნელობა ენიჭება. შესაბამისად, სტატიაში ხაზგასმითაა წარმოდგენილი არქეოლოგიურად დადასტურებული სამარხის სახეობები, მიცვალებულის პოზა-დამხრობა, სამარხული ინვენტარი და ზოგადად, გარდაცვლილის გაპატიოსნება-დაკრძალვასთან დაკავშირებული ელემენტები.

ნაშრომის მეორე ნაწილი ეთმობა მიცვალებულის დაკრძალვასთან დაკავშირებული ქართული ტერმინოლოგიის (დაკრძალვის წესი, სამკვდრო წესი, ინდივიდუალური, წყვილადი, საოჯახო და სამრავალკაცო სამარხი) კრიტიკულ გადახედვასა და დაზუსტებას.

შესწავლილი მასალა ცხადყოფს, რომ ქართლის სამეფოს სამარხული ძეგლები ასახავს მიცვალებულის კულტან დაკავშირებული წარმოდგენებისა და რიტუალური პრაქტიკის თანმიმდევრულ განვითარებას წარმართობიდან ქრისტიანობამდე გარდამავალ პერიოდში. დაკრძალვის წესთან დაკავშირებული ტერმინოლოგიის კრიტიკული გადახედვა კი ქმნის საფუძველს შემდგომი, უფრო დეტალური და მეთოდოლოგიურად დამაჯერებელი კვლევისთვის, რომელიც სერიის მომდევნო სტატიებში გაგრძელდება.

საკვანძო სიტყვები: ანტიკური პერიოდი, ადრეული შუასაუკუნეები, სამარხი, დაკრძალვის წესი, სამარხული ინვენტარი.

მიცვალებულის კულტთან, ინდივიდის გარდაცვალებიდან დაკრძალვის ჩათვლით პროცესის კვლევის მცდელობაა ნაშრომი „სამკვდრო წესები ანტიკურ-ადრეშუასაუკუნეების ქართლის სამეფოში“, რომელიც ცალკეული ნაკვლეულების სახით დაიბეჭდება აკად. ანდრია აფაქიძის არქეოლოგიის ინსტიტუტის სამეცნიერო ჟურნალში „არქეოლოგია“.

ნაშრომის პირველი, შესავალი ნაწილი, ეთმობა: 1. საკითხის ზოგად მიმოხილვას; 2. გარდაცვლილის გაპატიოსნება-დაკრძალვასთან დაკავშირებული ცნებების განსაზღვრა-დადგენის ცდას.

1. საკითხის ზოგად მიმოხილვა. საქართველოს ისტორიაში ძვ. წ. IV-III – ახ. წ. IV სს. წარმოადგენს ერთ ყველაზე მნიშვნელოვან მონაკვეთს. სწორედ ძვ. წ. IV-III სს. მიჯნაზე მოდის კოლხეთის სამეფოს დაკნინება-დაცემა და შემდგომ, ახლად შექმნილი ქართლის სამეფოსთან შეერთება; ქართველთა სახელმწიფოებრივი გაერთიანების (ერთეულის) პოლიტიკური (და არა მხოლოდ) ცენტრის ჩრდილოეთით, შიდა ქართლში, კერძოდ მტკვრისა და არაგვის ხეობის მიმდებარე ტერიტორიაზე გადმონაცვლება და ახალი სამეფოს შექმნა; ქალაქწარმოქმნის პროცესის დაწყება და ოდნავ მოგვიანებით, გაძლიერება; მკვიდრი მოსახლეობის – ქართველთა წარმართული პანთეონისა და შესაბამისად, რელიგიური რწმენა-წარმოდგენების ერთიან მწყობრ სისტემად ჩამოყალიბების დასრულება; გარე სამყაროსთან ურთიერთობის შედეგად მისი გამდიდრება-გამრავალფეროვნება.

მთელი ამ ხანგრძლივი და მრავალმხრივი პროცესის საფინანსო აკორდად იქცა ქრისტიანობის შემოსვლა, სახელმწიფო რელიგიად გამოცხადება და საკმაოდ ხანგრძლივი და რთული გზის გავლის შემდეგ, მოსახლეობის ფართო მასებში დამკვიდრება.

ცხადია, ჩამოთვლილი მოვლენები ჩაისახა და განვითარდა ქართველ ტომთა წიაღში და განპირობებული იყო ერთი მხრივ, მოსახლეობის ეთნო-ფსიქოლოგიითა და ეთნოკულტურით, მეორეს მხრივ, გარე სამყაროდან სხვადასხვა გზებით შემოსული ნაკადებით.

სწორედ ამ ნაკადებმა შექმნა ქვეყანაში ვითარება, რომელიც ლეონტი მროველმა გადმოგვცა ცნობილი ფრაზით: „იზრახებოდა ქართლსა შინა ექუსი ენა...“. აღნიშნულ ამონარიდს, ისევე როგორც სხვა მაგალითებს, ეროვნული თუ უცხოენოვანი ნარატიული და დოკუმენტური წერილობითი წყაროებიდან, სათანადო ადგილას შევსებთ.

ეთნიკური კულტურა ცნებათა იმ კატეგორიას განეკუთვნება, რომელიც თითქმის თავისი შინაარსის გამო ძალზედ იოლად იკითხება, თუმცა დღემდე ბოლომდე გაუშიფრავ, ან ძნელად ამოსახსნელ უცნობთა მთელ დასტას შეიცავს.

არადა, ქვეყნის ძირძველი თუ სხვადასხვა დროსა და ვითარებაში მოსული ეთნოსების კულტურისა და საზოგადოდ ცხოვრების წესის (*modus vivendi*) გამოწვილვითი კომპლექსური ანალიზის გარეშე, შეუძლებელია ამა თუ იმ ისტორიული მოვლენის, ან კიდევ საზოგადოების ცხოვრებაში მიმდინარე პროცესების, თუნდაც მიახლოებითი სიზუსტით ახსნა. შეუძლებელია და როგორც წესი, მცდარ დასკვნამდე მივყავართ ეთნოსისა და მით უფრო, ქვეყნის მთლიანი მოსახლეობის ცხოვრებაზე (წარსულზე) კონტექსტიდან ამოღებული რომელიმე ერთი მხარის ანალიზის საფუძველზე გამართულ მსჯელობას. ანუ საზოგადოების ცხოვრების თუნდაც გარკვეული მონაკვეთის შესწავლისას, მეთოდოლოგიურ საფუძველს უნდა წარმოადგენდეს კულტურის ის განმარტება, რომელიც მოიცავს ადამიანის ცხოვრების ყველა სფეროს, როგორც მატერიალურს, ასევე სულიერს [Сенир Э. 1993:466].

ქართლის სამეფოში დროის განსაზღვრელ მონაკვეთში მიმდინარე ეთნოკულტურული პროცესების შესასწავლად, გადამწყვეტი მნიშვნელობა ენიჭება არქეოლოგიურ მასალას, განსაკუთრებით სამარხულ ძეგლებს.

სახელდობრ, სამარხთა სახეობების, დაკრძალვის წესის, ნივთიერი მასალისა და კომპლექსთან დაკავშირებული სხვა ელემენტების სრული ანალიზი და მიღებული შედეგების შეჯერება სხვა რიგის წყაროების მონაცემებთან, ახალ გასაღებს გვაძლევს ქართლის სამეფოს მოსახლეობის სოციალ-ეკონომიკური, პოლიტიკური და სულიერი ცხოვრების შესასწავლად.

გარდაცვლილის გაპატიოსნება-დაკრძალვასთან დაკავშირებულ რიტუალს განსაზღვრავს რამდენიმე პარამეტრი. მათ შორის, უპირატესი და მარეგლამენტირებულია რელიგიური რწმენა-წარმოდგენები. მაგრამ მხოლოდ მათ საფუძველზე გაკეთებული დასკვნები, ვერ იქნება ობიექტური სურათის ბოლომდე ამსახველი.

განსახილველი რიტუალის განსაზღვრისას უნდა გავითვალისწინოთ ბევრი სხვა მხარეც. კერძოდ,

გარდაცვლილის სოციალური კუთვნილება, ქონებრივი მდგომარეობა, გადმონამუბები და ამა თუ იმ საზოგადოებასა და ამ საზოგადოების კონკრეტულ სოციალურ ფენაში იმ კონკრეტული დროისათვის არსებული მოდა და სხვ.

არის კიდევ ერთი მნიშვნელოვანი საკითხი. განსხვავებით აღნიშნული რიტუალის იმ შემადგენელი ელემენტებისაგან, რომლებიც კარგად დასტურდება დახურულ კომპლექსებში, სხვა მხარეებმა სრულად ვერ მოაღწია ჩვენ დრომდე. შესაბამისად, წინა ეპოქათა რელიგიური და ზნეობრივ-ეთიკური კოდექსის მეტნაკლებად ობიექტური სურათის აღდგენა, შესაძლებელი ხდება, მხოლოდ ყველა სახის ისტორიული წყაროს კომპლექსური კვლევითა და მათი ურთიერთშეჯერებით.

მიცვალებულის კულტთან დაკავშირებულ წესებს განსაზღვრავენ საუკუნეების მანძილზე, ამა თუ იმ ეთნოკულტურის წიაღში შექმნილ-დამკვიდრებული რელიგიური რწმენა-წარმოდგენები.

დროთა განმავლობაში, მიცვალებულის კულტთან დაკავშირებული რწმენა-წარმოდგენები განიცდიდა ცვლილებებს და მდიდრდებოდა ახალ-ახალი ელემენტებით.

დახურული კომპლექსებისაგან განსხვავებით, რომლებშიც კარგად დასტურდება აღნიშნული რიტუალის სხვადასხვა სეგმენტი, წინარექრისტიანული რელიგიური რწმენა-წარმოდგენები, უმეტეს შემთხვევაში, საკმაოდ ფრაგმენტულადაა შემონახული წერილობით წყაროებსა და ხალხის ცნობიერებაში. ეს, განსაკუთრებით თვალშისაცემია, ქრისტიანობამდელი დროის მონაცემების შედარებისას, რომლებიც დაცულია ქართულ და უცხოეთიდან (ძველევგიპტური, აქადურ-შუმერული, ბერძნულ-რომაული) ნარატიულ და დოკუმენტურ წერილობით წყაროებში.

სწორედ ამიტომ, სხვადასხვა ეთნოკულტურაში საზოგადოდ, და მომეტებულად, საქართველოს ტერიტორიაზე დაფიქსირებული წინარექრისტიანული ეპოქების მიცვალებულის კულტთან დაკავშირებული წესების კვლევისას, გადამწყვეტი მნიშვნელობა ენიჭება არქეოლოგიურ ძეგლებს. ეს, ერთის მხრივ, როგორც ვთქვი, გამოწვეულია სხვა სახის წყაროთა შედარებით სიმწირითა და არ შევცდები თუ ვიტყვი, ბოლომდე შეუსწავლელობით; მეორეს მხრივ, არქეოლოგიური წყაროების მეტი დოკუმენტურობითა და სანდოობით. ცხადია, მათი სწორი ფიქსაციისა და შემდგომ გააზრების შემთხვევაში.

და მაინც, წინა ეპოქათა რელიგიური და ზნეობრივ-ეთიკური კოდექსის ძირითადი მომენტების მეტნაკლებად ობიექტური სურათის აღდგენა შესაძლებელი ხდება, მხოლოდ ყველა სახის ისტორიული წყაროების კომპლექსური კვლევითა და მათი ურთიერთშეჯერებით.

გარდაცვლილის გაპატიოსნება-დაკრძალვა მრავალკომპონენტური და საკმაოდ რთული პროცესია, რომელთაგან არქეოლოგიურად დასტურდება სამი ელემენტი: 1. სამარხის სახეობა; 2. მიცვალებულის პოზა-დამხრობა, ანუ ჩემი კლასიფიკაციით, საკუთრივ დაკრძალვის წესი (ამაზე ქვემოთ) და 3. სამარხეული ინვენტარი – კომპლექსში შემავალი ნივთიერი მასალა; შედარებით იშვიათად, სამარხზე აღმართული ეპიტაფია ან ალაპის ნაშთი [Binford L.S. 1971:21-23].

დაკრძალულის ეთნიკური, რელიგიური და სოციალური კუთვნილების, აგრეთვე, მისი ქონებრივი მდგომარეობის დასადგენად, ზემოთ ჩამოთვლილი მომენტების გარდა, აუცილებელია სამაროვნის ქრონოლოგიური ჩარჩოებისა და სამარხის გამართვის დროის განსაზღვრა. ცხადია, კონკრეტული ისტორიული ვითარების გათვალისწინება.

აღნიშნული ელემენტებიდან, თუნდაც ერთის გაუთვალისწინებლობა ან არასრული კვლევა, უცილობლად მიგიყვანს არასწორ დასკვნებამდე.

სამარხეული კომპლექსი, მით უფრო სამაროვანი, უნიკალურ საშუალებას იძლევა, მაქსიმალური ობიექტურობით ადვადგინოთ ამა თუ იმ საზოგადოების არა მარტო სამეურნეო და პოლიტიკური ცხოვრების, სოციალური სტრატეფიკაციის საკითხები, არამედ ამ საზოგადოების შემადგენელი ცალკეული თემების ეთნიკური შემადგენლობა და რელიგიური ცხოვრების სხვადასხვა მხარე.

აღნიშნული შედეგების მისაღწევად, განვმეორდები, აუცილებელია მიცვალებულის კულტთან, მისი დაკრძალვისა და შემდგომი ქმედებების მაქსიმალური სიზუსტით ფიქსაცია-კვლევა-აღდგენა.

სამწუხაროდ, სამარხეული ძეგლების ფიქსაციის მდგომარეობა (ყოველ შემთხვევაში ბეჭდური პროდუქციის მიხედვით თუ ვიმსჯელებთ), რიგ შემთხვევაში არც თუ სახარბიელოა.

ყველაფერი ამის გამო კი, დავკარგეთ და ვკარგავთ უამრავ საინტერესო და საყურადღებო ინფორმაციას;

ხოლო, გამოტანილი დასკვნები, შესაბამისად არასრულია და ობიექტურობასაა მოკლებული.

ნათქვამის საილუსტრაციოდ მოვიხმობ შემდეგ მაგალითს.

მიცვალბულის კულთან დაკავშირებული წესების შემადგენელი ელემენტებიდან, დროში ყველაზე სწრაფად ცვალბადია ნივთიერი მასალა. ამასთან, სწორედ ნივთიერ მასალას ენიჭება უპირატესობა გარდაცვლილის ეთნიკური, რელიგიური, სოციალური თუ სხვა საკითხების კვლევისას. თუმცა, თავისთავად, მხოლოდ სამარხეული ინვენტარი, კომპლექსში შემავალი სხვა კომპონენტების გაუთვალისწინებლად, ჩამოთვლილი საკითხების შესწავლისას არ გამოდგება განმსაზღვრელ ფაქტორად.

სამარხეული ინვენტარის განხილვა დასახლებული პუნქტის (ასეთის არსებობის შემთხვევაში), ამ პუნქტში არსებული სამაროვნის და ამ სამაროვანზე საკვლევი კომპლექსის ადგილის, სამარხის სახეობის, დაკრძალვის წესისა და დროისაგან მოწყვეტით, აგრეთვე ზემოთ ნახსენები საკითხების შესწავლა-გათვალისწინების გარეშე, წარმოგვიდგენს წარსულის არასრულყოფილ და რაც ყველაზე სამწუხაროა, არასწორ სურათს.

თავისთავად, სამარხეული ინვენტარი წარმოადგენს კომპონენტს, რომლითაც ხდება უშუალო კავშირის დადგენა გარდაცვლილისა და მის ქონებრივ და სოციალურ მდგომარეობას შორის. ნივთიერი მასალა, რიგ შემთხვევაში, გარკვეულ ინფორმაციას გვაწვდის გარდაცვლილის რელიგიური კუთვნილების შესახებაც. თუმცა, მხოლოდ სამარხეული ინვენტარის შესწავლით, ვიმეორებ, სხვა მონაცემების (მაგ., სამოსახლოებიდან მომდინარე მასალის) გაუთვალისწინებლად, შეუძლებელია დადებითი ობიექტური დასკვნების გაკეთება რელიგიის ისტორიის, ისევე და ისევე სოციალური სტრატეგიიზირებისა თუ ეთნიკური კუთვნილების საკითხების კვლევისას.

ზემოთ ჩამოთვლილი ყველა გარემოების გაუთვალისწინებლად, ძნელია მსჯელობა იმის შესახებ, როდის ასახავს სამარხეული ინვენტარი გარდაცვლილის მხოლოდ ქონებრივ შესაძლებლობას და როდის მის სოციალურ სტატუსს ან რელიგიურ კუთვნილებას.

თვალსაჩინოებისათვის მოკლედ შევეხები ნივთების ორ, ძალზე საინტერესო და არაერთგზის განხილულ-გაანალიზებულ ჯგუფს.

1. საქართველოსა და საზოგადოდ, ამიერკავკასიის, გვიანბრინჯაო-აღრერკინის ხანის მრავალფეროვანი და მრავალრიცხოვანი ლითონმქანდაკებლობის ძეგლებიდან, ბევრი პარამეტრით გამოირჩევა ბრინჯაოსაგან დამზადებული სარტყლები, რომელთა რაოდენობამ, დღიდან აღმოჩენისა (ფრ. ბაიერნი, სამთავროს ველი, 1872 წ.), მხოლოდ საქართველოში ორმოცს გადააჭარბა.

საქართველოში აღმოჩენილი სარტყლების კვლევა, უმეტესწილად, ხორციელდებოდა სამარხეული კომპლექსებიდან მოწყვეტით, განცალკევებით. ბრინჯაოს სარტყლების კვლევით დაკავებულ თითქმის არც ერთ მკვლევარს არ განუხილავს საკრძალავის აღმოჩენის პუნქტი და სამაროვანი, სამარხეული კომპლექსი (გარდაცვლილის სქესი, სამარხეული ინვენტარი), რომელშიც აღმოჩნდა კონკრეტული სარტყელი.

შესაბამისად, დასკვნებიც გამოჰქონდათ მხოლოდ საკვლევი ობიექტისა და სხვა, დეკორის თვალსაზრისით მსგავსი ნაკეთობების მხატვრულ-სტილისტური ანალიზის საფუძველზე. ასეთი გზით მიღებული დასკვნები კი, რიგ შემთხვევაში აცდენილია რეალურ ვითარებას.

ბრინჯაოს სარტყლები, ისტორიული დიდი მცხეთისა და მიმდებარე პუნქტებში (ნარეკავი, წეროვანი, ნაბადრები) აღმოჩენილია მხოლოდ მამაკაცების განსასვენებლებში, რომელთაგან ნაწილი მაინც, უდავოდ გამოირჩევა თავისი სოციალური სტატუსით. ნათქვამის დასტურად გამოდგება, ამ რიგის სამარხებში, სარტყლებთან ერთად თიხის ჭურჭლის, სამკაულის და რაც მთავარია, საბრძოლო იარაღის ხაზგასმით დიდი რაოდენობით აღმოჩენა. ამავე რიგის რამდენიმე სამარხში დადასტურებულია ხელისუფლების ინსიგნიებიც (შტანდარტები, კვერთხის თავები და ა.შ.) [ბიბილური თ. 2021:174].

იგივე შეიძლება ითქვას ბრინჯაოსჭვირული ბალთების შესახებაც, რომლებიც დახურული კომპლექსებიდან, მხოლოდ ქალების სამარხებშია აღმოჩენილი; თანაც, თანმხლები ინვენტარის ნაწილი, რომელშიც ხაზგასმით საკულტო დანიშნულების ნივთების რაოდენობა იქცევს ყურადღებას [ბიბილური თ. 2001:9,10].

აღნიშნული გარემოება, ვფიქრობ, იძლევა საცთურს, ახლებური კუთხით განვახორციელოთ გვიანბრინჯაო-აღრერკინისა და გვიანრომაული ეპოქების ლითონმქანდაკებლობის ამ უმნიშვნელოვანესი ძეგლების კვლევა. დარწმუნებული ვარ, კვლევის შედეგები არა მარტო განსხვავებული, არამედ საკმაოდ საინტერესო დამატებითი ინფორმაციის მომცემი იქნება.

კიდევ ერთი, ძალზედ მნიშვნელოვანი და უცილობლად განსახილველი საკითხი. სამარხულ კომპლექსის კვლევისას, მასში შემავალი თითქმის ყველა ნივთი სკრუპულოზური ანალიზი ხორციელდება (რაც სრულიად ბუნებრივია); თუმცა, იშვიათი გამონაკლისის გარდა, დაკრძალვის წესის ისეთი მნიშვნელოვანი ელემენტი, როგორიცაა სამარხში გრძივი ღერძისა და მასში ჩასვენებული ნეშტის დამხრობა, ორიოდ გამონაკლისის გარდა, არასოდეს გამხდარა ყურადღების საგანი [რამიშვილი რ. 1979:58; მისივე. 1983:112; ნადირაძე ჯ. 1975:76; ბიბილური თ. 1983; მისივე. 1998; ჩიხლაძე ვ. 2015:161-165].

მეტიც, ძალზედ ხშირად დამხრობის ფიქსაციაც კი არ ხდება სათანადოდ. თითქმის სრულადაა უგულვებელყოფილი სამარხისა და მიცვალებულის დამხრობის გაზომვა სათანადო სიზუსტით.

შემიძლია ჩამოვთვალო სხვადასხვა წლებში გამოცემული ათობით ნაშრომი, რომლებშიც დამხრობის შესახებ ნათქვამია მხოლოდ ის, რომ „დამხრობა გარკვეულ კანონზომიერებას არ ემორჩილება“, „სამაროვანზე დაკრძალვა ხორციელდებოდა ნებისმიერი მიმართულებით“. მეტიც, გვხვდება პუბლიკაციები, სადაც საერთოდ არაა ნახსენები დამხრობა, ან მხოლოდ სამარხის გამართვის მიმართულებაა მოცემული და ა.შ. მსგავსი ნაშრომების რიცხვი იმდენად დიდია, რომ ჩამოთვლას აზრი არა აქვს.

არადა, სამარხის ჩადგმის ღერძის (დამხრობის) დიდი სიზუსტით ფიქსაციის, პალეოასტრონომიული, ასტრონომიული და სხვა მონაცემების გათვალისწინებით, შესაძლებელია არაერთი საყურადღებო ინფორმაციის მიღება. მათ შორის, იმის დადგენა, თუ წლის რომელ დროსაა კონკრეტული სამარხი გამართული [Фармаковский Б.В. 1901:17; Гумель Я.И. 1936:214; ბიბილური თ. 1983:40-42].

1976-1979 წწ., არქეოლოგიური კვლევის ცენტრის მცხეთის მუდმივმოქმედი არქეოლოგიური ექსპედიციის (ხ-ლი აკად. ანდრია აფაქიძე) სამთავროს რაზმის (ხ-ლი ბატონი გიორგი მანჯგალაძე) შემადგენლობაში მუშაობისას, საშუალება მომეცა დიდი მცხეთის საქალაქო სამაროვნის ჩრდილო უბანზე (სამთავროს ველი) გრადუსებისა და რიგ შემთხვევაში, მინუტების სიზუსტით გამეზომა 90 სამარხი; უპირატესად, ქვაყუთები და თიხის ფილასამარხები, რომელთაგან 50 სამარხი გაუმართავთ ძირითადი O-W ღერძიდან სამხრეთისაკენ გადახრით. შესაბამისად, აღნიშნული სამარხები გაუმართავთ ზამთარში.

მასალის სიმცირის გამო, შორს მიმავალი დასკვნების გაკეთება ძნელია, თუმცა, უდავოდ დადასტურდა, რომ ზამთრის პერიოდში სიკვდილიანობის პროცენტი, გაცილებით დიდი იყო, ვიდრე წლის სხვა პერიოდებში [ბიბილური თ. 1983:42].

დიდი მნიშვნელობა აქვს სამარხული კომპლექსის კვლევისას დაფიქსირებული სხვა მონაცემების ანალიზსაც. აი, რამდენიმე მაგალითი:

1. დიდი მცხეთის საქალაქო სამაროვნის ჩრდილო უბანზე დაკრძალულთა სქესისა და ასაკის კვლევით და მიღებული მონაცემების სხვა ქრონოლოგიური ჯგუფების მონაცემებთან შედარებით გაირკვა, რომ დიდი მცხეთისა და შემოგარენის მცხოვრებთა სიცოცხლის ხანგრძლივობა, წინა პერიოდებთან შედარებით, გვიანანტიკურ ხანაში გაზრდილა 10-15 წლით [იქვე].
2. შემდეგი მაგალითი. ქართლის სამეფოს ტერიტორიაზე დღემდე შესწავლილ თიხის ფილასამარხებში, ქარონის კულტთან დაკავშირებული დაფიქსირებული რიტუალის შესრულებისას (მონეტის პირში ან ხელში ჩადება), არც ერთხელ არ გამოუყენებიათ პართული მონეტა.
3. ქართლის სამეფოს ელინისტურ-გვიანრომაული ხანის სამაროვნების შესწავლით ირკვევა, რომ დაკრძალვისას ქალებისა და მამაკაცების უფლებრივი მდგომარეობა დიდად არ განსხვავდებოდა. ყოველ შემთხვევაში, ქართლის სამეფოს ნახსენები დროის საკრძალავებში, დედაკაცებისა და მამაკაცების სამარხული ინვენტარი თითქმის ერთგვაროვანი იყო. განსხვავებაა მხოლოდ ერთ-ერთი სქესისათვის დამახასიათებელ სამოსისა თუ სამკაულის რაგვარობასა და სხვადასხვა სოციალური ფენის წარმომადგენელთა საიმქვეყნო ნივთების მრავალფეროვნებას, ხარისხსა და რაოდენობას შორის. თუმცა, ვიმეორებ, ერთი სოციალური ფენის წარმომადგენელ დედაკაცებსა და მამაკაცებს, ფაქტობრივად, ერთნაირი შემადგენლობისა და რაოდენობის ნივთებს ატანდნენ სამარხში.

ვფიქრობ, ასეთივე საინტერესო და საყურადღებო ინფორმაციის მიღება შეიძლება ნებისმიერი ეპოქისა და რეგიონის სამაროვნების შესწავლისას მაქსიმალურად მრავალმხრივი და ზუსტი ფიქსაციის შემთხვევაში.

მიცვალებულის კულტთან დაკავშირებული წესებიდან, დროში ერთი ყველაზე მდგრადი კომპონენტია სამარხში მიცვალებულის სხეულის მდებარეობა და დამხრობა. ქრისტიანობისა და მოგვიანებით ისლამის

გავრცელებამდე, უპირველესად, სწორედ ეს ორი კომპონენტი განსაზღვრავდა გარდაცვლილის ეთნიკურ და რელიგიურ კუთვნილებას, სოციალურ სტატუსსა და ქონებრივ შეძლებას. ორივე ეს კომპონენტი, ჩამოყალიბებული და მკაცრად განსაზღვრულია კონკრეტული ეთნოკულტურის წიაღში შექმნილ-დაკანონებული რელიგიური და სხვა სახის კოდექსების მიხედვით.

სამაროვნების, საკრძალავების ტიპების, დაკრძალვის წესებისა და კომპლექსებში დადასტურებული ნივთიერი მასალის გამოწვილვითი ანალიზი, მიღებული შედეგების შეჯერება სხვა რიგის წყაროების მონაცემებთან, ახალ გასაღებს იძლევა საქართველოს მოსახლეობის როგორც ეთნიკური, სოციალურ-ეკონომიკური, პოლიტიკური და ისევ და ისევ, სულიერი ცხოვრების შესასწავლად, ადრეანტიკურ-ელდინისტური დროიდან ვიდრე ქრისტიანობის შემოსვლა-დამკვიდრებამდე.

2. მიცვალებულის დაკრძალვასთან დაკავშირებული ცნებების განსაზღვრის საკითხისათვის.

ქართული ენა მიცვალებულის კულტთან დაკავშირებულ არაერთ ცნებას იცნობს, რომელთაგან თითოეული, დროთა განმავლობაში, იძენს გარკვეულ მნიშვნელობას. ასეთებია: დამარხვა, დაფლვა, დაკრძალვა; სამარხი, საკრძალავი და სხვ.

აღნიშნული ცნებები, გამოწვილვით აქვს განხილული ეთნოგრაფ სტეფანე მენთეშაშვილს არც თუ დიდი მოცულობის, მაგრამ მრავალმხრივ საინტერესო წერილში „მიცვალებულთა დამარხვისა და სამარეების ტერმინოლოგიისათვის“ [მენთეშაშვილი ს. 1944:163-176]. აღნიშნული ნაკვლევი, რომელიც შეიქმნა თითქმის 80 წლის წინ, დღემდე ერთადერთ სრულფასოვან ნაკვლევად რჩება ქართული არქეოლოგიური კვლევის მიმართულებით.

აწ განსვენებული მკვლევარის სტეფანე მენთეშაშვილის მიერ შესწავლილი ცნებების ნაწილი (მაგ., სამარე, სამაროვანი, დაკრძალვა, აკლდამა) მყარად დამკვიდრდა ქართულ არქეოლოგიურ (და, არა მარტო) ლიტერატურაში. ნაწილი, ჯერ კიდევ მოითხოვს შესწავლა-დაზუსტებას.

სამწუხაროდ, ბატონ სტეფანე მენთეშაშვილის სტატიის გამოქვეყნების შემდეგ, ეს მეტად მნიშვნელოვანი საკითხები, თითქმის არ გამხდარა ქართველ მკვლევართა შესწავლის საგანი. ცალკეული არქეოლოგიური (არა მხოლოდ სამარხული) ცნებებისადმი მიძღვნილი ნაკვლევები, დიდად ვერ ცვლიან ვითარებას [აფაქიძე ა. 1966:7-11; მინდიაშვილი გ. 1980:175-186; ბიბილური თ. 1983:9-12, 25-29].

ნახსენები ცნებების გარდა, ქართულ ენაში დაცულია არაერთი სიტყვა, რომელსაც შეუძლია გაამდიდროს და მეტი სიცხადე შეიტანოს მიცვალებულის გარდაცვალება-დაკრძალვასთან დაკავშირებულ საკითხებში.

სახელდობრ, დასაზუსტებელ ცნებათა რიგს განეკუთვნება „დაკრძალვის წესი“ ან „დამარხვის წესი“, რომლებიც ინგლისურ, გერმანულ და რუსულ ენოვან სპეციალურ ლიტერატურაში მიღებული ტერმინების („Mortuary Practics“ და „Burial ritual“; „Bestattungsritual“ – „Rituale zur Bestattung“ და „Bestattungsmethode“; «Порекбальный обряд», «Способ захоронения») თანაბარზომიერად გამოიყენება; თუმცა, შინაარსობრივად, დამოწმებულ ცნებებს შორის სხვაობა დიდია (განსაკუთრებით ინგლისურ „Mortuary Practics“-თან მიმართებაში).

ინგლისური „Burial ritual“, გერმანული „Bestattungsmethode“ და რუსული «Способ захоронения», გულისხმობს, წინასწარ ყოველმხრივ მომზადებული მიცვალებულის ნეშთის, ასევე წინასწარ მომზადებულ სამარხში ჩასვენებას.

„Mortuary Practics“, „Bestattungsritual“ და «Порекбальный обряд», კი გულისხმობს მიცვალებულის კულტთან დაკავშირებულ ყველა სტადიას – მიცვალებულის დასაკრძალავად მოსამზადებელი რიტუალის შესრულებას (განბანვა, შემოსვა და ა.შ.), სამარხი ნაგებობის მოწყობა-გამართვას, მიცვალებულის პოზა-დამხრობას, სამარხულ ინვენტარს.

ესა თუ ის სპეციალისტი გარკვეულწილად განსხვავებულ ტერმინოლოგიას და რიგითობას იყენებს. განსაკუთრებით საინტერესოა ამერიკელი მკვლევარის, პროცესუალური არქეოლოგიის ერთ-ერთი ფუძემდებლის პროფ. ლუის ბინფორდის სქემა, რომელიც გულისხმობს შემდეგ ქმედებებს: 1. სხეულის მომზადება; 2. სხეულის დამუშავება; 3. მიცვალებულის განთავსება; 4. სამარხის კონსტრუქცია; 5. სამარხის დამხრობა და მდებარეობა; 6. ინვენტარის შემადგენლობა; 8. ინვენტარის რაოდენობა [Binford L.S. 1971:22].

ისტორიის მეცნიერებათა დოქტორის, ვადიმ მასონის სქემის მიხედვით, კვლევისას გასათვალისწინებელია ეთნიკური, სოციალური და იდეოლოგიური ასპექტები, რომელსაც ეფუძნება „Mortuary Practics“ – «Порекбальный

ინერტა»-ი; ისინი კი, არქეოლოგიურ პრაქტიკაში სამი სეგმენტისაგან: 1. ინვენტარი; 2. „Burial ritual“ – «Спокойно захоронения»; 3. სამარხის მოწყობა [Масон В.М. 1976:150; სურ. ტექსტში 17]. ქრისტიანული დოგმატიკის მიხედვითაც გარდაცვლილის გაპატიოსნება-დაკრძალვა შედეგობა ხუთი, თუმცა, განსხვავებული ეტაპისაგან: 1. სხეულის მოსამზადებელი წესი, რომელიც სრულდებოდა დაკრძალვამდე; 2. წესი, რომელიც სრულდებოდა ტაძრამდე ან დაკრძალვის ადგილამდე; 3. წესები, რომელიც სრულდებოდა უშუალოდ დაკრძალვამდე; 4. დაკრძალვის აქტი; 5. დაკრძალვის შემდეგ განხორციელებული წესები.

ძველი ქართული ენა იცნობს მიცვალებულთან კულტთან დაკავშირებულ ზემოთ ნახსენებ ყველა ელემენტს. ისინი კარგადაა დიფერენცირებული ლიტერატურის ძეგლებში. მაგ. მოვიხმობ V ს. აგიოგრაფიულ ძეგლს „შუშანიკის წამება“, რომელშიც სტენოგრაფიული სიზუსტითაა მოცემული მთელი პროცესი, გარდაცვალებიდან დაკრძალვით დამთავრებული: „და მაშინდა მსწრაფლ მოიღო სანატრელმან მან ეპისკოპოსმან იოვანე შესაგრაგნელად სუდარი წმიდაა წმიდათა მათ და პატიოსანთა მისთაჲ. და ეგრეთ სხვათა მათ ადვილეთ გვამი იგი ფრიად დამაშვრალი... და განვბანეთ... და შევმოსეთ მჩვრითა მით (შედარ. „და მოიღეს გუამი იესუჲსი და შეგრაგნეს იგი ტილოებითა სულნელითა მათ თანა, ვითარცა ჩვეულებად არს ჰურიათაჲ დაფლვასა“ [იოანე. I:19,40] ... და მაშინდა ეპისკოპოსმან მათ ორთავე – იოვანე და აფოც..., ყოვლითა კრებულითურთ ფსალმუნითა სულიერითა და კეროვნითა აღნთებულითა და საკუმეველითა სულნელითა აღვიხვენიტ პატიოსანნი ძვალნი და გამოვიხვენიტ წმიდასა მას ეკლესიასა... და დავკრძალენით წმინდანი იგი და დიდებულნი პატივცემულნი ნაწილნი წმიდისა შუშანიკისნი განმზადებულსა მას ადგილსა“ [ხუცესი იაკობ. 1987:242,243].

დამოწმებულ ამონარიდში მოცემულია მიცვალებულის გარდაცვალებიდან დაკრძალვამდე სრული რიტუალი. სახელდობრ, დასაკრძალავად სხეულის მომზადება („... მსწრაფლ მოიღო... შესაგრაგნელად სუდარი წმიდაა წმიდათა მათ და პატიოსანთა მისთაჲ. და ეგრეთ სხვათა მათ ადვილეთ გვამი იგი ფრიად დამაშვრალი... და განვბანეთ... და შევმოსეთ მჩვრითა მით...“); ეკლესიაში გადასვენება და დაკრძალვის წინა რიტუალის შესრულება („და მაშინდა ეპისკოპოსმან მათ ორთავე – იოვანე და აფოც..., ყოვლითა კრებულითურთ ფსალმუნითა სულიერითა და კეროვნითა აღნთებულითა და საკუმეველითა სულნელითა აღვიხვენიტ პატიოსანნი ძვალნი და გამოვიხვენიტ წმიდასა მას ეკლესიასა“); სამარხის მომზადება და ნეშტის დაკრძალვა („დავკრძალენით წმინდანი იგი და დიდებულნი პატივცემულნი ნაწილნი წმიდისა შუშანიკისნი განმზადებულსა მას ადგილსა“).

მოცემული საკითხისათვის არანაკლებ მნიშვნელოვანია ქართველი ისტორიკოსების ვახუშტი ბატონიშვილისა და თეიმურაზ ბატონიშვილის შრომებში მოტანილი ცნობები.

„მკუდარსა დაჰფლიდიან ყოვლითა შესამოსლითა და საჭურველითა და სამკაულითა“ [ბატონიშვილი ვახუშტი. 1973:24].

ვახუშტის ამ ცნობის მეტ დეტალიზაციას ახდენს თეიმურაზ ბატონიშვილი: ჭირისუფალნი „... კაცთა მომკვდართა სამამაცოთა სამკაულითა და საჭურველითა, და ქალთა საქალო სამკაულითა, შთაუწყობდეს პირთა შინა დრჰკანსა ოქროსასა და ვეცხლისასა და ესრეთ მისცემდეს პატიოსანსა დაფლვასა (დაკრძალვას, დამარხვას – თ.ბ.) მიწასა შინა“ [ბატონიშვილი თეიმურაზ. 1848:51].

ორივე ნაშრომში სრულყოფილადაა გადმოცემული წინარექრისტიანული დროის საქართველოში მიცვალებულის დაკრძალვასთან დაკავშირებული რიტუალის ერთი კონკრეტული ასპექტი.

ქართულიეროვნული ტრადიცია, როგორც დავრწმუნდით, იცნობდა არამხოლოდ მიცვალებულის კულტთან დაკავშირებულ პროცესს, არამედ, განასხვავებდა დაკრძალვის წარმართულ წესს ქრისტიანულისაგან [ბიბილური თ. 1983:11].

დამოწმებული ამონარიდებიდან ნათლად ჩანს ისიც, რომ ცნებები „დაკრძალვა“ – „დამარხვა“, გულისხმობს კონკრეტული დროისათვის გაბატონებული წეს-ჩვეულებებით ყოველმხრივ მომზადებული ნეშტის, ასევე წინასწარ გამზადებულ სამარხში ჩასვენებას [იქვე].

ამრიგად, „დაკრძალვის წესი“ სრულად შეესატყვისება ინგლისური „Burial ritual“-ს, გერმანულ „Bestattungsmethode“-სა და რუსულ »Спокойно захоронения“-ს. შესაბამისად, არასწორი იქნება ამ ტერმინის უფრო ფართო შინაარსის გამოყენება; მიცვალებულის კულტთან დაკავშირებული იმ ელემენტების დამატება, რომელიც ცილდება წინასწარ მომზადებულ სამარხში ჩასვენებული მიცვალებულის პოზას, დამხრობას და ჩატანებულ

ნივთებს.

ძველი ქართული ლიტერატურის ძეგლებმა შემოგვინახეს კიდევ ერთი ცნება, რომელიც სრულად ასახავს მიცვალებულის კულტთან დაკავშირებულ მთლიან ციკლს და აბსოლუტურად შეესაბამება ინგლისურ „Mortuary Practics“-ს, გერმანულ „Bestattungsritual“-სა და რუსულ «Погребальный обряд»-ს.

ესაა „სამკვდრო წესი“, მოცემული ბასილი ზარზმელის „სერაპიონ ზარზმელის ცხოვრება“-ში: „... და ჯეროვნიტა გალობითა და სანთელთა სიმრავლითა და საკმეველთა სულნელებითა შემურეს და დადვეს საფლავსა, რომელი-იგი თვით შეემზადა მას აღმოსავალით საკურთხეველისა... და ესრეთ სრულყვეს წესი იგი სამკვდრომ“ [ძქლდ. 1978:118; ქმ.1. 1987:674, 675] (ხაზი ჩემია – თ.ბ.).

ცნება „წესი სამკვდრომ“ („სამკვდრო წესი“), რომ სრულად ასახავს გარდაცვლილის გაპატიოსნების მთელ რიტუალს, ნათლად ჩანს დამოწმებული ციტატიდან. „სამკვდრო წესი“ გულისხმობს როგორც დატირება-გლოვას, ასევე მიცვალებულის ნეშტის მომზადება-დაკრძალვას წინასწარ მომზადებულ სამარხში.

„სამკვდრო წესი“ უნივერსალური ცნებაა, რომელიც თანაბრად მიესადაგება ნებისმიერი რელიგიური კოდექსით განპირობებულ წესებს და მისი გამოყენება შეიძლება როგორც არქეოლოგიური, ასევე ეთნოგრაფიული კვლევისას.

შევხები სამკვდრო წესთან დაკავშირებულ და არქეოლოგიურ ლიტერატურაში ფართოდ გამოყენებულ ცნებათა კიდევ ერთ ჯგუფს. ასეთთა რიგს განეკუთვნებიან „ინდივიდუალური სამარხი“, „წყვილადი სამარხი“, „საოჯახო სამარხი“, „საგვარეულო სამარხი“, „კოლექტიური სამარხი“. ძალზედ ხშირად ნახსენები ცნებები ვერ ასახავენ რეალურ ვითარებას, პირიქით, ამახინჯებენ ობიექტურ სურათს. შესაბამისად, აქ დასახელებული ტერმინებიდან თითოეული საჭიროებს დაზუსტებას, რიგ შემთხვევაში არსებულის ახალი ცნებით ჩანაცვლებას.

თითოეულ ცნებას განვიხილავ შესაბამისი მაგალითების მოშველიებით.

1. ინდივიდუალური სამარხი.

სამარხეული ძეგლებისადმი მიძღვნილ ლიტერატურაში მყარად დამკვიდრებული და ყველაზე ხშირად გამოყენებადი ცნებებია „ინდივიდუალური სამარხი“, „ინდივიდუალური დაკრძალვა“: „ადრინდელ ორმოსამარხებში, მხოლოდ თითო მიცვალებული მარხია, ამიტომ ასეთ სამარხებს ინდივიდუალური სამარხები ეწოდება“ [საქართველოს არქეოლოგია. 1959] (ხაზი ჩემია – თ.ბ.). „ორმოსამარხების უმეტესობა, როგორც მათი აღწერილობიდან დავრწმუნდებით, ინდივიდუალურია, ე.ი. თითო ადამიანისათვის არის განკუთვნილი“ [კალანდაძე. 1980:24]; „სათვალისწილის სამაროვნის... ყველა სამარხი ინდივიდუალურია...“ [ფიცხელაური კ. 1973:61] და სხვ.

იშვიათად ვხვდებით მის სახესხვაობას; მაგალითად, აკად. ლევან ჭილაშვილი, „ინდივიდუალური დაკრძალვის“ თანაბარზომიერად იყენებდა „ერთეული დაკრძალვა“ („ორმოსამარხები უმთავრესად ერთეული დაკრძალვით გვხვდება ...“) [ჭილაშვილი ლ. 1964].

რეალურად, ცნება „ინდივიდუალური სამარხი“ ყოველთვის არ გულისხმობს ერთი ინდივიდის დაკრძალვას. შესაძლოა, სამარხში დაკრძალული იყოს ორი ან მეტი მიცვალებული, მაგრამ სამარხი, მიჩნეული იქნეს ინდივიდუალურად, ანუ ერთი მიცვალებულისათვის გამართულად.

მაგალითად, სომხეთში, სევანის ტბის მიდამოებში გათხრილ ერთ-ერთ გორასამარხში ერთი მიცვალებულის ირგვლივ დასვენებული იყო ცამეტი ინდივიდი, რომლებიც ძირითადი მიცვალებულისათვის შეწირულ ტყვეებად ან მონებადაა მიჩნეული [Пиотровский Б. 1949:58]. კიდევ უფრო ნათლადაა განსახილველი მომენტი დაფიქსირებული სოფ. ახმახის (მთიანი ყარაბაღი, აზერბაიჯანი), მიდამოებში გათხრილ სამ ყორღანში, სადაც გულადმა გამოტილ მდგომარეობაში დაკრძალული მიცვალებულისათვის, ჩაუყოლებიათ დამჯდარ მდგომარეობაში ჩასვენებული მსხვერპლად შეწირული ადამიანები (N1 – სამი; N2 – ორი; N3 – რვა ინდივიდი). ჩონჩხების შესწავლისას გაირკვა, რომ ძირითადი მიცვალებულები რიგი ანთროპოლოგიური ნიშნებით განსხვავდებოდნენ ჩაყოლებული პირებისაგან [იქვე; შდრ. იხილეთ თუშიშვილი ნ. 1971:75,76].

საქართველოში მსგავსი ფაქტი დადასტურებულია გვიანბრინჯაოს ხანის მადნისჭალის სამაროვანზე. ძეგლის გამთხრელი ისტ. მეცნ. კანდ. ნიკოლოზ თუშიშვილი წერდა, რომ II გორასამარხის „ძირითადი სამარხის სახურავზე მდებარეობს ორი, უშუალოდ მასთან დაკავშირებული სამარხი. ამათგან, განსაკუთრებულ

ყურადღებას იქცევს მეორე სამარხი, სადაც მკვეთრად მოხრილ ჩონჩხს ზემოდან რიყის ქვები ეყარა: იქმნებოდა მიცვალებულის ჩაქოლვის სრული შთაბეჭდილება. საგულისხმოა, ამ შემთხვევაში საქმე გვაქვს მონის ან ტყვეობაში მყოფი პირის შეწირვის, ან „საიქიო ცხოვრებაში“ წარჩინებული პიროვნებისათვის მსახურის გაყოლების წეს-ჩვეულებასთან“ [ლორთქიფანიძე ოთ. 1972:74].

ალაზნის ველზე გათხრილ ყორღანებშიც დადასტურდა მსგავსი ვითარება. N1 ყორღანში აღმოჩნდა რამდენიმე მიცვალებული. ძეგლის მკვლევარი, შიო დედაბრიშვილი მიიჩნევდა, რომ N1 ყორღანი განკუთვნილი იყო ერთი მიცვალებულისათვის, ხოლო დანარჩენები წარმოადგენდნენ მსხვერპლად შეწირულ პირებს [Дедабришвили Ш. 1979:22-24].

ვანის ნაქალაქარზე გაითხარა ე.წ. „მეომრის სამარხი“ (N9), რომელშიც „...რამდენიმე ჩონჩხი აღმოჩნდა. მის ცენტრალურ ნაწილში დაკრძალული იყო მთავარი მიცვალებული (ხაზი ჩემია – თ.ბ.), რომელიც ინვენტარის მიხედვით წარჩინებული მეომრისა უნდა იყოს“.

„სამარხი ორმოს სამხრეთ ნაწილში, მთავარი მიცვალებულის ფერხთით, ათიოდე სმ-ით უფრო მაღლა, აღმოჩნდა კიდევ ორი ჩონჩხი (ქალის და მამაკაცის)... მეორე ჩონჩხი ძაღლის ჩონჩხზე იყო დასვენებული“ [ლორთქიფანიძე ოთ. 1972:203].

1884 წ. ა. ბობრინსკიმ მდ. ტიასმინას მარცხენა ნაპირზე გათხარა ყორღანი, რომლის ცენტრალურ ადგილას ესვენა ძირითადი მიცვალებული – ქალი და მის ფეხებთან მამაკაცი [Бобринский А. 1901]. ო. განინას სრულიად მართებული დასკვნით: „ღარიბული ინვენტარი და მიცვალებულის პოზა მოწმობენ იმას, რომ ეს იყო მომსახურე მონა, რომელიც გააყოლეს მის ქალბატონ საიქიოში“ [Ганина О. 1960:167].

მოტანილი მაგალითებიდან ჩანს, რომ ყველა ეს სამარხი გამართულია ერთი მიცვალებულისათვის, ყველა დანარჩენი მიცვალებული კი წარმოადგენს მსხვერპლად შეწირულ პირს, ანუ, ამა თუ იმ კონკრეტული სამკვდრო წესის ერთ-ერთ შემადგენელ ელემენტს.

ამდენად, განხილული კომპლექსები უნდა მივიჩნიოთ არა წყვილად, საოჯახო ან კოლექტიურ (ამ ტერმინებს ქვემოთ განვიხილავ), არამედ ინდივიდუალურ სამარხებად. სრულად კი, ამ რიგის საკრძალავებს შეიძლება ვუწოდოთ „ინდივიდუალური სამარხი ადამიანის(თა) მსხვერპლშეწირვით“.

ამრიგად, ინდივიდუალური სამარხი – ერთი მიცვალებულისათვის განკუთვნილი საკრძალავი ნაგებობაა. თუმცა, საზოგადოების განვითარების გარკვეულ ეტაპზე, ინდივიდუალურ სამარხში, გარდა ძირითადი მიცვალებულისა (საკუთრივ ვისთვისაც აიგო სამარხი), კრძალავდნენ შეწირულ პირებსაც. ამ შემთხვევაში სამარხი მაინც ინდივიდუალურია [გარდაცვლილთათვის ადამიანთა მსხვერპლშეწირვის შესახებ იხ. Бичурин Н.Я., Ковалевский А.П. 1956:147; Рашид Ад Дин. 1960:19].

„წყვილადი სამარხი“ (paired burial, twin burial – Zwillingsbestattung, paarweise Bestattung – парное погребение, парное захоронение).

ამ სიტყვათშეთანხმების გამოყენების დროსაც არაა ერთსულოვნება მკვლევართა შორის. არასწორ ტრადიციად დამკვიდრდა ცნება „წყვილადი სამარხის“ გამოყენება ყველა იმ შემთხვევაში, როდესაც საკრძალავი გამოუყენებიათ ზოგადად ორი მიცვალებულის გასაპატიოსნებლად. მაგ., დედა-შვილის, მამა-შვილის, ორი მამაკაცის ან ორი ქალის, ორი ბავშვის.

განვიხილავ მაგალითებს. ამ სამაროვნის (ნერონ-დერესის – თ.ბ.) ცალკეულ სამარხებში წყვილადი დაკრძალვის (ხაზგასმა ჩემია – თ.ბ.) შემთხვევებიც გვაქვს (მაგალითად, ქალისა და ათიოდე წლის ქალიშვილისა).

„...მოზრდილების სამარხი იყო (NN 5,6). მათში ძირითადი მიცვალებულის ძვლების გარდა აღმოჩნდა ადამიანის ძვლის რამდენიმე ფრაგმენტი, რომელიც არ ეკუთვნოდა პირველს და მეტყველებდა ქვამუთის მეორად გამოყენებაზე“ [სინაურიძე მ. 1977:185].

ცნება „ძირითადი მიცვალებული“ აქ სრულიად უადგილოდაა გამოყენებული, რადგან „ძირითადი მიცვალებული“ გულისხმობს პირს, ვის გასაპატიოსნებლადაცაა აგებული (გამართული) კონკრეტული სამარხი. ამასთან, თუ არსებობს ძირითადი მიცვალებული, იქვე უნდა იყოს იმ ინდივიდის(თა) ნაშთიც, რომელიც მსხვერპლად შეუწირავთ „ძირითადი მიცვალებულისათვის“.

განხილულ შემთხვევაში ეს მომენტი არ ჩანს; პირიქით, ვისთვისაც გაუმართავთ სამარხი, ის ჩანს მიხვეტილ-შევიწროებული მეორე მიცვალებულის დაკრძალვისას (ავტორის მიხედვით, პირველი, ანუ

ძირითადი მიცვალებულის დაკრძალვისას). განსახილველ ცნებასთან დაკავშირებით მინდა შევნიშნო, რომ საქართველოს სინამდვილეში, ამ დროისათვის (ახ. წ. V-VI სს.) საზოგადოდ შეუძლებელია „ძირითად მიცვალებულზე“ საუბარი. ვფიქრობ, ეს სადაო არ უნდა იყოს.

აღნიშნული ცნების არასწორი გამოყენების შემთხვევები გვხვდება უცხოენოვან ლიტერატურაშიც. მაგ., რუსი არქეოლოგები არც თუ იშვიათად იყენებენ ამ ცნებას («парное захоронение») ორი ბავშვის, ორი ქალის და ა.შ. დაკრძალვის შემთხვევაში.

ასე მაგალითად, ი. მარჩენკო წყვილადად მიიჩნევდა ყველა იმ სამარხს, რომლებშიც დაკრძალულნი იყვნენ ქალა და ბავშვი [Марченко И. 1957]. ო. განინა კი წყვილადად თვლიდა ყველა იმ სამარხს, რომლებშიც დაფიქსირდა ორი, ოთხი და ა. შ. მიცვალებული [Ганина О. 1960].

მაგალითების გამრავლება კიდევ შეიძლება, თუმცა დამოწმებულიც საკმარისია საკითხის არსში გასარკვევად. ერთი უდავოა – ყველა ეს სამარხი განეკუთვნება სხვა ჯგუფებს, რომელთა შესახებ ქვემოთ ვისაუბრებ.

საოჯახო სამარხი. ესაა ცნება, რომელიც შედარებით იშვიათად გამოიყენება ქართულ არქეოლოგიურ ლიტერატურაში. გარკვეული უპირატესობა ენიჭება სხვა, ჩემი აზრით, საკმაოდ მოუხერხებელ სიტყვათშეთანხმებას – „კოლექტური სამარხი“. ამ უკანასკნელ ტერმინს ქვემოთ შევხები, აქ კი, დავუბრუნდები ცნებას „საოჯახო სამარხი“.

ცნება „საოჯახო სამარხი“ გულისხმობს კონკრეტული ოჯახის წევრების დაკრძალვას ერთ სამარხში. შეიძლება იყოს დედა-შვილის საკრძალავი, რომელიც ჩვენში არც თუ იშვიათად არასწორად მოიხსენიება წყვილად სამარხად; მეუღლეების ერთ სამარხში ჩასვენება. მსგავსი სამარხის მიმართ, მეტი კონკრეტიზაციისათვის უმჯობესია გამოვიყენოთ ზემოთ განხილული ცნება „წყვილადი სამარხი“; საოჯახო სამარხების რიგს განეკუთვნება მშობლებისა და ბავშვების დაკრძალვა.

დიდი მცხეთის საქალაქო სამაროვანზე (სამთავროს ველი) სხვადასხვა დროს შესწავლილ იქნა რამდენიმე სამარხი, რომლებიც უდავოდ განეკუთვნილი იყო ორი მიცვალებულისათვის, მაგრამ მათში მხოლოდ ერთი ნეშტი დაფიქსირდა. ყველა შემთხვევაში, დაკრძალული იყო დედაკაცი. ვფიქრობ, მათი საოჯახო სამარხებისადმი მიკუთვნება ეჭვს არ უნდა იწვევდეს.

იგივე სამაროვანზე გავთხარეთ თიხისფილა სამარხი (N605), რომელშიც ორი, ზრდასრული ქალისა და მამაკაცის ნეშტი დავაფიქსირეთ. მათგან, ერთის ძვლები მზრუნველად იყო შეგროვებული სამარხის ერთ კუთხეში, ზემოდან ედო თავის ქალა და ორივე მიცვალებულისათვის განეკუთვნილი ყველა ნივთიც მისთვის დაუწყვიტა. ცხადია, ეს ყოველგვარი კითხვის გარეშე სწორედ საოჯახო სამარხი იყო.

სამრავალკაცო სამარხი. განვიხილოთ კიდევ ერთი ცნება, რომელიც სულ ახლახანს ვახსენე. ესაა „კოლექტური სამარხი“; ცნება, რომელიც გამოიყენებოდა და დღესაც ხვდებით სამარხეული ძეგლებისადმი მიძღვნილ ნაშრომებში.

დავიმოწმებ მხოლოდ რამდენიმე მათგანს. „ორმოსამარხების უმეტესობა, ინდივიდუალურია, მაგრამ ამავე დროს არის კოლექტური სამარხებიც“ [კალანდაძე ლ. 1980:24]; „... დანარჩენები კოლექტურ სამარხებს წარმოადგენდნენ“ [ჭილაშვილი ლ. 1964:68]; „... ხშირად ეს სამარხები კოლექტური...“ [ფიცხელაური კ. 1973:77].

აღნიშნული ტერმინი, რომელიც ასე მყარად დამკვიდრდა სამეცნიერო ლიტერატურაში, ისევე როგორც ბევრი სხვაც, ჩვენში შემოვიდა რუსული ენიდან («Коллективное погребение»); თუმცა, სამკვდრო წესთან კავშირში ცნება კოლექტური გამოიყენება ინგლისურენოვან სამეცნიერო ლიტერატურაშიც [Skeates R. და სხვები. 2021:382]. ვფიქრობ, ცნება „კოლექტური“, მაინცდამაინც მარჯვე არ უნდა იყოს სამკვდრო წესთან მიმართებაში. მით უფრო, რომ ქართულ ენაში არსებობს შინაარსობრივად ტევადი და განსახილველ საკითხთან სრულად შესატყვისი ცნება „სამრავალკაცო“.

ცნება „სამრავალკაცო“ შემოგვინახეს ქართულ ენაზე თარგმნილმა ბიბლიურმა ტექსტებმა: „იხილენ გზანი შენნი სამრავალკაცოს შინა, და ცან, რაჲ ჰყავ“ [იერემია წინასწარმეტყველი. 2.23]

„და განხვდეს სამრავალკაცოდ ძეებისა შვილთა მათთასა, რომელი არს წინა კართა ზედა ბჭისა ხარსილისასა, და წარიკითხენ მუნ ყოველნი სიტყუანი, რომელნიცა ვთქუნე შენდამი. (+ 19, 2 იერემ. ZAA) საძვლე აკ(ა)ლდამა ZA.

„ამისთვის, აჰა, დღენი მოვლენან, – იტყვს უფალი, – და არა ეწოდოს მერმე ადგილსა ამას დაცემულება და სამრავალკაცო ძისა ენომისსა, არამედ სამრავალკაცო სრვსა“ [იერემია. 2, 23].

„და იყოს, მას დღესა შინა მიეცეს გოგს ადგილი სახელოანი, საფლავი ისრაჲლსა შორის, **სამრავალკაცოდ** მომავალთაჲ აღმოსავალით ზღვსაჲთ, და გარემოაშენონ პირისგარე ჴევისაჲ; და დაჰფლან მუნ გოგ და ყოველი სიმრავლე მისი დაეწოდოს **მრავალსაკაცო** გოგისა“ [ეზეკ. 39, 11].

სულხან-საბა ორბელიანი, სწორედ ქართულ ენაზე თარგმნილი ბიბლიური ტექსტებიდან სათანადო მაგალითებს ეყრდნობა ცნება „სამრავალკაცო“-ს გამნარტებისათვის: „სამრავალკაცო (+ 19,2 იერემ. ZAA) საძვლე აკ(ა)ლდამა ZA. საძვლე აკლდამა (ეზეკ. 39, 11) B. აკლდამა ძვალთა, გინა ჴეობა C“ [1993:40].

ქართულ ენაზე თარგმნილი ბიბლიური ტექსტებიდან და სულხან-საბა ორბელიანის ნაშრომიდანაც ჩანს, რომ ცნება „სამრავალკაცო“ უნივერსალური ცნებაა (სამრავალკაცო ხეობა, სოფელი, სამარე), რომლითაც სრულად შეიძლება უცხო ტერმინის ჩანაცვლება.

სამარხთან კავშირშია წარმდგენილი აღნიშნული ცნება, ონლაინ არქიტექტურული ლექსიკონში: „სამრავალკაცო-ყორდანი; სამაგრით გარშემორტყმული სამარხი, რომელიც რამდენიმე აკლდამას მოიცავს“.

1979 წ. მცხეთის მუდმივმოქმედი არქეოლოგიური ექსპედიციის (ხ-ლი აკად. ანდრია აფაქიძე) წილკნის რაზმმა (ხ-ლი ვახტანგ ნიკოლაიშვილი) სოფ. წილკანში შეისწავლა გვიანანტიკურ-ადრემუასაუკუნეების ძეგლები (ნამოსახლარის, ეკლესიისა და სამაროვნის ნაშთები), რომელთა შორის ბევრი პარამეტრით გამოირჩა კარგად დამუშავებული ქვათილილებით ნაგები აკლდამა.

„აკლდამაში რვა მიცვალეხული აღმოჩნდა დასვენებული – ყველა მამაკაცი. შვიდი მიცვალეხული ტახტრევენებზე და მათ შორის არსებულ ფართობზე იყო დაკრძალული ქრისტიანული წესით – გულადმა გამოტილი, თავით დასავლეთით. ერთი მიცვალეხული კი I ტახტრევენის თავთან იყო ჩაფლული აკლდამის იატაკში... წილკნის აკლდამა აშკარად მაღალი რანგის სასულიერო“ [აფაქიძე ა. და სხვ. 1982:200, 201].

ამ, მრავალი პარამეტრით გამორჩეულ აკლდამას, სწორედაც, რომ განხილული ცნება მიესადაგება – „სამრავალკაცო აკლდამა“.

ასეთია სამკვდრო წესთან დაკავშირებული საკითხების ჩემული მოკლე ანალიზი. დასასრულ, სრული გულწრფელობით მინდა ვთქვა, რომ მაღლიერი ვიქნები განსახილველად წარმოდგენილ საკითხებში გაწაფული ყველა კოლეგის, ვინც არ დაიზარებს და კრიტიკულად შეაფასებს ჩემს ამ მცდელობას. მსგავსი აქტივობა მხოლოდ წაადგება საქმეს და ვინძლო, სათავე დაუდოს ამ მეტად მნიშვნელოვანი საკითხების კვლევისადმი ინტერესის გაღვივებას.

ბიბლიოგრაფია:

1. აფაქიძე ა. გორა, გორანამოსახლარი, გორასამარხი. კავკასიის ხალხთა ისტორიის საკითხები. კრებ. მიძღვნილი აკად. ნიკო ბერძენიშვილის დაბადების 70 და სამეცნიერო, პედაგოგიური და საზოგადოებრივი მოღვაწეობის 50 წლისთავს. „მეცნიერება“, თბილისი 1966.
2. აფაქიძე ა. მცხეთა, ტ. VI. 1976-1979 წლების არქეოლოგიური კვლევა-ძიების შედეგები. „მეცნიერება“, თბილისი 1982.
3. ბაგრატიონი ვახუშტი. აღწერა სამეფოსა საქართველოსა (საქართველოს გეოგრაფია), თ. ლომოურისა და ნ. ბერძენიშვილის რედაქციით. სტალინის სახელობის თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის გამომცემლობა, თბილისი 1941.
4. ბაგრატიონი ვახუშტი. აღწერა სამეფოსა საქართველოსა. ქართლის ცხოვრება. ტექსტი დადგენილი ყველა ძირითადი ხელნაწერის მიხედვით სიმონ ყაუხჩიშვილის მიერ, IV. „საბჭოთა საქართველო“, თბილისი 1973.

5. ბატონიშვილი თეიმურაზ. ისტორია დაწყებითგან ივერიისა, ესე იგი გიორგიისა, რომელ არს სრულიად საქართველოსა. სანქტ პეტერბურგი, 1848.
6. ბიბილური თ. თიხისფილა სამარხები ანტიკური ხანის საქართველოში. საკანდიდატე დისერტაცია, ისტორიულ მეცნიერებათა კანდიდატის სამეცნიერო ხარისხის მოსაპოვებლად. თბილისი 1983.
7. ბიბილური თ. ქართლის პიტიანხთა არმაზისხევის სამაროვანი (დაკრძალვის წესების ახლებური გააზრების ცდა), კულტურის ისტორიის საკითხები. „ირმისა“, თბილისი 1998.
8. ბიბილური თ. ბრინჯაოს ქართული ჭვირული ბალოების დანიშნულების შესახებ. წინარეპრისტიანული ხანის ქართული ხელოვნება. საქართველოს აკად. შალვა ამირანაშვილის სახ. სახელმწიფო მუზეუმის II სამეცნიერო სესია, მასალები. თბილისი 2001.
9. ბიბილური თ. რეცენზია შოთა ირემაშვილის ნაშრომზე „ხეკორძულას ხევის არქეოლოგიური ძეგლები“. აკად. ანდრია აფაქიძის სახ. არქეოლოგიური ინსტიტუტის ისტორიულ-არქეოლოგიური ჟურნალი „არქეოლოგია“, N4. „AUREUS“, თბილისი 2021.
10. ზარზმელი ბასილ. სერაპიონ ზარზმელის ცხოვრება. ქართული მწერლობა, ტ. 1. „ნაკადული“, თბილისი 1967.
11. ზარზმელი ბასილ. სერაპიონ ზარზმელის ცხოვრება. ძველი ქართული ლიტერატურის ძეგლები. „საბჭოთა საქართველო“, თბილისი 1978.
12. თუშიშვილი ნ. მადნისჭალის სამაროვანი. „მეცნიერება“, თბილისი 1971.
13. კალანდაძე ალ. სამთავროს სამაროვნის წინარეანტიკური ხანის სამარხული კომპლექსები. მცხეთა, არქეოლოგიური კვლევის შედეგები, ტ. V. „მეცნიერება“, თბილისი 1981.
14. ლორთქიფანიძე ოთ. არქეოლოგიური გათხრები ვანში 1969 წ. ვანი I, არქეოლოგიური გათხრები 1947-1969. „მეცნიერება“, თბილისი 1972.
15. მენთეშვილი ს. მიცვალებულთა დამარხვის წესისა და სამარეების ტერმონოლოგიისათვის. საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის მოამბე. XII-B. თბილისი 1944.
16. მინდიაშვილი გ. გორანამოსახლართა სოციალური ბუნებისათვის. „მაცნე“, ისტორიის, არქეოლოგიისა და ხელოვნების ისტორიის სერია, N4. „მეცნიერება“, თბილისი 1980.
17. ნადირაძე ჯ. ყვირილის ხეობის არქეოლოგიური ძეგლები. „საბჭოთა საქართველო“, თბილისი 1975.
18. რამიშვილი რ. ერწოს ველი გვიანარმაზულ ხანაში. „მეცნიერება“, თბილისი 1979.
19. რამიშვილი რ. ახალი ჟინვალის სამაროვანი და ნამოსახლარი 1971-73 წწ. განათხარი მასალის მიხედვით. ჟინვალი I. „მეცნიერება“, თბილისი 1983.
20. ჩიხლაძე ვ. ჟინვალის სამაროვანი. წინარეპრისტიანული ხანის ჟინვალის სამაროვანი (კატალოგი და გამოკვლევა). თბილისი 2015.
21. ძველი ქართული აგიოგრაფიული ლიტერატურის ძეგლები. დასაბუქდად მოამზადეს ი. აბულაძემ, ნ. ათანელაშვილმა და სხვ. თბილისი 1962.
22. წინასწარმეტყველება იერემიასი. მცხეთური ხელნაწერი. გამოსაცემად მოამზადა ელენე დოჩანაშვილმა. „მეცნიერება“, თბილისი 1985.
23. ჭილაშვილი ლ. ნაქალაქარი ურბნისი (ისტორიულ-არქეოლოგიური გამოკვლევა). საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის გამომცემლობა, თბილისი 1964.
24. ხუცესი იაკობ. შუშანიკის წამება. ქართული მწერლობა, ტ. 1. „ნაკადული“, თბილისი 1987.
25. Binford L.R. Mortuary Practices: Their Study and Their Potential. *Memoirs of the Society for American Archaeology*, N25, *Approaches to the Social Dimensions of Mortuary Practices* (1971), 6.10.2010, pp. 6-29. <http://www.jstor.org/stable/25146709>
26. Skeates R., Beckett J., Mancini D., Cavazzuti Cl., Silvestri L., Hamilton W.D., Sayle K.L., Crowder K. D., Rolfo M., Angle M. Rethinking Collective Burial in Mediterranean Caves: Middle Bronze Age Grotta Regina Margherita, Central Italy. *Journal of Field Archaeology*, Vol. 46, Issue 6, 2021, pp. 382-398.

27. Алекшин В. Погребальный обряд как археологический источник // КСИА АН СССР, 167. 1981.
28. Бобринский А. Курганы и случайные археологические находки близ местечка Смелы. Санкт-Петербург 1901.
29. Бичурин (Иаринф) Н. Собрание сведений о народах, обитавших в Средней Азии в древние времена. Т. I. Москва-Ленинград 1950.
30. Ганина О. О женских захоронениях в парных погребениях скифского времени 1960. ЗОАО.І(34). Одесса 1960.
31. Дедабришвили Ш. Курганы Алазанской долины. Тбилиси 1979.
32. Ковалевский А. Книга Ахмеда Ибн Фадлана о его путешествии на Волгу в 921-922 гг. Харьков 1956.
33. Марченко И. Раскопки восточного некрополя Фанагории в 1950-1951 г. МИА. N 57. Москва 1957.
34. Массон В. Экономика и социальный строй древних обществ (в свете данных археологии). „Наука“, Ленинград 1976.
35. Пиотровский Б. Археология Закавказья. Издат. ленинградского университета им. А.А. Жданова. Ленинград 1949.
36. Рашид Ад Дин. Сборник летописей. Т. II. Москва-Ленинград 1960, с.19.
37. Сепир Э. Избранные труды по языкознанию и культурологии. Пер. с англ. под ред. и с предисл. д-ра филол. наук проф. А. Е. Кибрика. Прогресс: Универс, Москва 1993.